

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик
башкаруу академиясы**

Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети

Диссертациялык кеңеш 23.17.559

Кол жазма укугунда

УДК: 323.2 (575.2)

Сайтбеков Айдар Муталикович

**Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын
саясий системаларын институттук өнүктүрүү: саясий-укуктук талдоо**

Адистиги: 23.00.02 – саясий институттар,
процесстер жана технологиялар

саясий илимдердин доктору илимий даражасын
изденип алууга диссертациянын

Авторефераты

Бишкек – 2018

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Илимдер методологиясы жана социалдык изилдөөлөр борборунда аткарылды

**Илимий
консультант:**

саясий илимдердин доктору, профессор
Сааданбеков Жумагул Сааданбекович

**Расмий
оппоненттер:**

саясий илимдердин доктору, профессор
Абдрашев Акунжан Баказович;

саясий илимдердин доктору, доцент
Азиз Канатбек;

саясий илимдердин доктору, профессор
Иманалиев Каныбек Капашович

Жетектөөчү уюм:

Кусейин Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университетинин
Саясат-укук сабактары кафедрасы, дареги:
Бишкек шаары, Тынчтык проспекти, 27

Коргоо 2018-жылдын «13» март саат 14.00дө Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын алдындагы Саясий жана социологиялык илимдердин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алууга диссертацияларды коргоо боюнча Д. 23.17.559 Диссертациялык кеңештин жыйынында жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус славян университетинде: 720040, Бишкек ш, Панфилов к., 237, 1-корпус, 3-кабат, 304/1 ауд. дареги боюнча болуп өтөт.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын илимий китепканасынан: 720040, Бишкек ш, Панфилов к., 237, 1-корпус, 1-кабат дареги боюнча таанышууга болот.

Автореферат «9» февраль 2018 ж. жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
саясий илимдердин кандидаты**

Абдыраманова Ч.Ш.

ИШТИН ЖАПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

КИРИШҮҮ

Изилденген теманын актуалдуулугу. Ар түрдүү факторлордун таасири астында турган өткөөл коомдордун саясий системаларынын өзгөчөлүктөрүнүн жетиштүү изилденбегендиги ааламдашуу шартында саясат таануунун айрыкча маанилүү проблемаларынын бири болуп саналат. Атап айтканда, азыркы мамлекеттердин табигый, энергетикалык, экономикалык, эл аралык жашоо шарттары өзгөрүүгө дуушар болууда. Ата мекендик саясий илимдер азырынча мурдагы союздук республикалар болуп саналган мамлекеттерде белгилүү бир саясий режимдердин калыптануу факторлору жана себептери жөнүндөгү маселеге жооп таба алган жок. Демек, бул суроолордун жообун таппай туруп мурунку советтик мейкиндикте бүгүн пайда болгон саясий процесстердин өзгөчөлүгүнө түшүнүү жана ал мамлекеттердин мындан аркы өнүгүү жолдору жөнүндө туура божомол жасоо кыйын.

Бул багытта, бир жагынан кыйла иштер жасалганы менен, экинчи жагынан – мурунку советтик мейкиндикте болуп жаткан өзгөрүүлөргө илимий ой жүгүртүү жаңы гана башталды, андыктан бул процесстерди комплекстүү талдоого алууга арналган эмгектер анча көп эмес.

Көз карандысыздык жылдарында Казакстанда экономикалык, саясий жана социалдык чөйрөлөрдү олуттуу модернизациялоо болуп өттү. Натыйжада көп улуттуу Казакстан коомунда экономикалык өсүү темпи, туруктуулук жана калктын ынтымагы жогорулады. Модернизациялоо бардык чөйрөгө – Казакстан Республикасынын саясат, экономика, социалдык турмушуна кеңири жайылтылып, натыйжада Казакстан дүйнөдөгү атаандашууга жөндөмдүү болгон 30 мамлекеттин ичине кошулууга багыт алды.

Кыргыз Республикасында саясий системаны институтташтырууну өнүктүрүү бир катар тарыхый, социалдык-экономикалык жана маданий өбөлгөлөргө таянды. Аларга көчмөн жана уруулук демократиянын салттуу принциптерин, ошондой эле социалдык-экономикалык өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээлин жана өзгөчө совет мезгилинде жетишилген билим берүү, илим жана маданият жагындагы жогорку деңгээлди киргизсек болот, булардын бардыгы өлкөнүн саясий-социалдык турмушун модернизациялоого көмөгүн көрсөттү.

Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын саясий системаларын дүйнөлүк өзгөрүүлөрдүн шартында калыптандыруу жана өнүктүрүү проблемасы окуялардын ыраатын жана демократияга план ченемдүү өтүүнүн жалпы логикасын ачып көрсөткөн демократиялаштыруунун батыштагы тажрыйбасына ой жүгүртүүнүн чегинде түзүлгөн модернизациялоо жана транзитология концепциясы коммунисттик доордон кийинки болуп жаткан саясий процесстерге талдоо жасоого анчалык ылайык келе бербейт.

Ушуга байланыштуу Казакстан менен Кыргызстандагы саясий системалардын институттук өнүгүшүн системалуу изилдөө, анын азыкы учурдагы өзгөчөлүктөрүн, негизги багыттарын жана натыйжалуу ишке

ашыруунун механизмдерин аныктоо кыйла актуалдуу болуп саналат. Мындай мамилени ишке ашыруу бизге кубулуштун өзүн, Казакстанда жана Кыргызстанда саясий модернизация жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүн, анын мындан ары өнүгүшүнүн конкреттүү жана оптималдуу багыттарын түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Буга байланыштуу көрсөтүлгөн факторлорду комплекстүү дисциплина аралык изилдөө бардыгын кучагына алган дүйнөлүк тартип кирип жаткан шартта ийгиликтүү саясий модернизация жүргүзүү үчүн актуалдуу теориялык жана колдонмо мааниге ээ болот.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана темалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн биз тандап алган темасы демилгелүү тема болуп саналат. Диссертациялык эмгектин жоболору, илимий-практикалык тыянактары жана сунуштары эки өлкөнүн өнүгүү стратегиясынын жаңы иштелмелеринде, ошондой эле Казакстан менен Кыргызстандын саясий системаларын андан ары модернизациялоодо пайдаланышы мүмкүн.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын саясий системаларын институттук өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо диссертациянын негизги максаты болуп саналат. Бул максат төмөнкүдөй комплекстүү милдеттерди чечүүнү шарттады:

- дүйнөлүк саясий илимде саясий модернизацияны изилдөөнүн теориялык жана методологиялык принциптерин табуу;
- саясий модернизация түшүнүгүн жана маңызын, ошондой эле саясий системаларды институттук өнүктүрүүнүн негизги концепцияларын аныктоо;
- модернизациялоонун типологиясын жана негизги моделдерин карап чыгуу жана талдоо;
- Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын саясий системаларын саясий жана укуктук реформалардын контекстинде институтташтыруунун өзгөчөлүгүн карап чыгуу жана аныктоо;
- Казакстанда жана Кыргызстанда парламентаризмдин калыптанышынын жана иштешинин негизги өзгөчөлүктөрүн табуу;
- Казакстанда жана Кыргызстанда азыркы учурдагы саясий системалардын саясий-укуктук негиздерин талдоо;
- Казакстан Республикасында жана Кыргыз Республикасында партиялык системаларды трансформациялоонун факторлорун талдоо;
- Казакстан Республикасын жана Кыргыз Республикасын азыркы шартта өнүктүрүү келечегин баалоо.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. Эң оболу бул изилдөө Кыргыз Республикасында жана Казакстан Республикасында саясий системаларды институттук өнүктүрүү процесстерине комплекстүү талдоо жасоонун алгачкы аракеттеринин бири болуп саналат. Аларда саясий системаларды модернизациялоо үчүн теориялык-колдонмо мааниси чоң болгон актуалдуу маселелер каралат. Иштин илимий жаңылыгы саясий системаларды институттук өнүктүрүү проблемалары азыркы реалийлерге, концептуалдык жоболорго таянуу менен каралгандыгында. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр саясий көз карашты кеңейтет жана Казакстан Республикасы менен Кыргыз

Республикасында саясий жана укуктук реформалардын контекстинде саясий системаларды институтташтыруунун өзгөчөлүктөрүн жалпылайт.

Диссертациялык изилдөөдө тарыхый-маданий факторлорду, улуттук менталитетти, жарандардын саясий маданиятын жана билим деңгээлин эске алуу менен демократиялык өнүктүрүү контекстинде эки өлкөнүн саясий системаларын институттук өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон жолдору жана механизмдери сунуш кылынды. Иште баяндалган жоболор жана тыянактар Казакстан Республикасы менен Кыргыз Республикасында саясий системаларды институтташтыруунун саясий, социалдык жана укуктук негиздери жөнүндөгү теориялык көз караштарды толуктайт жана өнүктүрөт.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси изилдөөнүн натыйжасында алынган негизги жоболор, тыянактар жана практикалык сунуштар пайдаланылат, ошондой эле алар социалдык-саясий илимдердин чегинде, анын ичинде саясат таануунун алкагында социалдык-саясий кубулуш катары саясий системаларды институттук өнүктүрүүнү өркүндөтүү жана аны ишке ашырууну камсыздоо проблемаларын кароодо колдонулушу мүмкүн. Изилдөөлөрдүн натыйжалары, ошондой эле өзгөрүп жаткан мамлекеттердин мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын практикалык ишинде, ички жана тышкы саясатын реформалоодо, Казакстан менен Кыргызстандын саясий системаларын өркүндөтүү чараларын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдары, илимий-практикалык тыянактары жана натыйжалары ЖОЖдордун гуманитардык факультеттеринде студенттер менен аспиранттар үчүн окуу куралдарын даярдоо, атайын курстарды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп калышы мүмкүн жана: «Саясат таануу», «Аыркы учурдагы саясий процесстер», «Жаран таануу» ж. б. сабактар боюнча ЖОЖдордун курстарына киргизилиши мүмкүн.

Коргоого коюлуп жаткан негизги жоболор:

1. Казакстан менен Кыргызстандын саясий системаларын институттук өнүктүрүү терең саясий-тарыхый детерминанттарга ээ жана азыркы этапта улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктар системасына багыт алуу менен бийликтин мамилелеринин технократтык жана демократиялык ыкмаларынын айкалышуусун билдирет. Элдин жана саясий бийликтин өз ара аракетинин азыркы учурдагы түрүн калыптандыруу саясий системаны модернизациялоо процессиндеги карама-каршылыктар жана социалдык-экономикалык кризистер менен коштолууда. Саясий модернизация теориясы –жандуу, карама-каршылыктуу, өнүгүп бара жаткан илимий билим, саясий модернизация – бул коомду демократиялаштыруудагы татаал, узак мезгилдүү, кыймылдуу процесс.

2. Тигил же бул өлкөдө саясий системанын белгилүү бир моделин тандап алуу саясий бийликти бөлүштүрүүгө байланыштуу «жаңы пайда болгон» демократтар менен советтик «консерваторлордун» ачык жана жабык каршылыгы менен коштолуп жаткандыгы жөнүндөгү жобо Казакстан менен Кыргызстандын Конституцияларындагы салттуу советтик (Советтер, алардын ар түрдүү органдары) жана жаңы (атап атканда, Президент, конституциялык

контроль органдары, бийликтерди бөлүштүрүү, саясий плюрализм) саясий-укуктук институттарды айкалыштыруу зарылчылыгынан улам келип чыккан эле. Бул факт Казакстан Республикасы 1995-ж. жаңы Конституциясын, ал эми Кыргыз Республикасы 1996-ж. өзүнүн жаңы редакциядагы Конституциясын кабыл алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

3. Казакстан коомундагы, айтмакчы 1990-ж.ж. Кыргызстан коомундагы саясий системаларды институтташтырууну мыйзам ченемдүү процесс катары кароого болот, анткени ал ССР Союзундагы жана союздук республикалардагы түп тамырынан өзгөрүү процесстери менен коштолгон. Мында эгерде ССР Союзу үчүн бул саясий процесс Совет коомундагы саясий гана эмес, ошондой эле экономикалык, социалдык, тышкы саясий жана башка комплекстүү проблемалардан улам, Совет коомун саясий «кайра куруудан» улам келип чыккан болсо, Союздук республикалар үчүн ул саясат улутка өз тагдырын өзү аныктоого ачык жол ачкан, натыйжада көз карандысыз жаңы республикалардын «эгемендик парады» менен аяктаган.

4. Казакстандын жана Кыргызстандын саясий системаларын азыркы учурдагы, эгемен жана көз карандысыз республикалардын саясий системасына айландыруунун маңыз-мазмуну өз кезегинде бул өлкөлөрдөгү башкаруунун жана саясий-режимдердин формаларын камтыган мамлекеттердин формаларынын өзгөрүшү менен шартталса; экинчиден мамлекеттик бийлик аппаратынын институтташуусу; үчүнчүдөн коом менен мамлекеттин ортосундагы байланыш каражаттары жана ыкмалары менен; төртүнчүдөн демократиялык жарандык коомду жана укуктук мамлекетти калыптандырууга багытталган коомдук өнүгүүнүн максаттуу багыттары катары белгиленген.

5. Казакстан менен Кыргызстандын азыркы саясий системалары бир жагынан бул өлкөлөрдүн конституцияларындагы демократиялык саясий принциптеринин, ченемдердин жана процедуралардын негизинде өнүккөндүгү менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан демократиянын жалпы кабыл алынган критерийлерине практикада дал келбестиги менен мүнөздөлүүдө, бул өзгөчө негизги саясий институттардын (мамлекет, саясий партиялар эске алынып жатат) коомдун алдындагы жоопкерчилигине тиешелүү. Сөз алар формасы боюнча демократиялык республикалар болгону менен, бул маселенин мазмундук жагы талаш туудурбай койбогондугунда.

6. Саясий келбет, атап айтканда: Мамлекет башчысынын коомдогу бардык чың күчтөрдү жана мамлекеттин институттарын Казакстан Республикасын ырааттуу коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык өнүктүрүүгө баш коштурууга багытталган бекем эрки жана иш-аракети, ошондой эле жетекчилик касиеттери өзөк болгон саясий системада «көзгө көрүнгөн» кыйла туруктуу саясий туруктуулукту азыркы Казакстандын коому үчүн мүнөздүү болгон оң тенденция катары көрсөтүүгө болот. Бул тенденциянын белгилерин «көзгө көрүнөөрлүк» катары бөлүп көрсөтүү менен автор Казакстан Республикасынын саясий системасындагы саясий туруктуулук негизинен Казакстандын Президенти Н.А. Назарбаевдин кадыр-баркынын аркасында гана камсыз кылынып жатат, деп баса белгилейт.

7. Башкаруунун парламенттик түрүнө өтүүнү Кыргызстандын саясий системасындагы оң тенденция катары белгилөөгө болот. Ал демократиялык башкаруу катары аныкталган. Парламенттик республикага өтүү теориялык жактан алганда парламенттик азчылыктын пикирин эске алуу менен парламенттик партиялардын жана алардын фракцияларынын ортосундагы көпчүлүк добушка ээ болгондордун саясий компромиссинин негизинде саясий чечимдерди кабыл алууну шарттоого тийиш. Экинчиден, саясий партиялардын жана алардын парламенттеги фракцияларынын жоопкерчилигин электорат алдында жана жалпысынан бийликтин булагы катары элдин алдында жогорулатышы кажет. Бирок практикада парламенттик азчылыктын пикирин эске алуу менен саясий чечим кабыл алуу дагы, парламенттик партиялардын элдин алдындагы жоопкерчилиги дагы көрүнбөй жатат.

8. Казакстандын жогорку жетекчилиги жүргүзүп жаткан саясий модернизация багыты түзүлүп жаткан коомдун плюралисттик мүнөзүнүн калыптанышына жана чыңдалышына алып келди. Бул партиялык институттарды пайда кылды, алар биригип келип көп партиялуу системанын негизин түздү. Дал ушул бир партиялуу тоталитардык-авторитардык системадан көп партиялуулукка өтүү – 1985-2015-жылдарга Казакстандын коомундагы эволюциянын эң маанилүү жыйынтыктарынын бири болуп саналат. Президент Н.А. Назарбаев ата мекендик тарыхта эң оболу «оңчулдар жана солчулдарсыз» социалдык саясат деп аталган Казакстандын фоомуласы менен кирип, мындай кадам ага өзү жүргүзүп жаткан реформалардын социалдык базасындагы көпчүлүк проблемасын гана оң чечпестен, ошондой эле бийликтин салыштырмалуу саясий туруктуулугун да сактап калды.

9. Рыноктук жана демократиялык курулуш жагынан тажрыйбасы бар Батыштын жана Чыгыштын өнүккөн өлкөлөрү аркылуу тышкы саясий актёрлор Казакстандын жана Кыргызстандын саясий системасын модернизациялоо процессинде маанилүү роль ойноп жатат. Алар калыптануу процессине жигердүү таасир тийгизип, бул процесске келечектүү мүмкүнчүлүк берип жана анын структуралык чектөөлөрүн шарттап жатат. Бирок алар Кыргызстан жана Казакстан менен мамиле түзүүдө өздөрүнүн региондук жана дүйнөлүк кызыкчылыгына таянууда. Ошондой болсо да демократиялык саясий системаны өнүктүрүүгө жана өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн жана суверенитетин сактоого мүмкүнчүлүк берген туура тышкы саясат жүргүзүү мамлекеттин негизги милдеттеринин бири болуп калууга тийиш.

10. Саясий модернизациялоо демократиялык кайра түзүүлөрдүн багыты катары Кыргызстан үчүн да, ошондой эле Казакстан үчүн да олуттуу болуп саналат. Колдонулуп жаткан модернизациялык долбоорду, башкача айтканда парламентаризмди кеңейтүүнүн ички булактарын жана алгылыктуу багыттарын туура аныктоо бул өлкөлөрдүн өнүгүшүнүн учурдагы этабында өтө маанилүү болуп эсептелет. Парламентаризмдин калыптанышы демократиялык режим үчүн ыңгайлуу шарт түзүп, мамлекеттик башкаруунун ар түрдүү аспектилерин калыптандыруу, саясий маданиятты өзгөртүү процессинде өтө маанилүү роль ойнойт.

Издөнүүчүнүн саясий илимге жекече салымы. Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын саясий системаларын ааламдашуу шартында институттук өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн табууда комплекстүү талдоо менен аныкталат. Тыянактар чыгарылган жана илимий практикалык сунуштар киргизилген, алар өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен саясий модернизациялоонун касиеттерин түшүнүүдө айрым түзөтүүлөрдү киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Негизи натыйжалар жана тыянактар ЖОЖдордун студенттерин жана магистранттарын кесипке даярдоонун модулдук-билим берүү программаларында пайдаланылат.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларын сынап көрүү жана колдонуу. Диссертациялык иштин баяндама, сөз жана билдирүү түрүндөгү негизги жоболору эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда, симпозиумдарда, форумдарда баяндалган. Атап айтканда: 2014-жылы 16–17-октябрда Ош шаарында өткөн «Билим берүүнүн, илимдин, маданияттын олуттуу маселелери жана билим берүү мейкиндигинде эл аралык интеграцияны туруктуу өнүктүрүүдө жана кеңейтүүдө Ош мамлекеттик университетинин ролу» эл аралык илимий конференция; 2014-жылы 19-сентябрда Бишкекте И. Раззаков атындагы КМТУнун 60 жылдык мааракесине арналган Эл аралык илимий-практикалык конференция; И. Арабаев атындагы КМУда 2015-жылы 27–28-ноябрда Ж.Баласагындын 1000 жылдыгына арналган «Түрк Евразиясындагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр: түрктөрдүн азыркы жалпы жана региондук тарыхындагы методология проблемалары» деп аталган эл аралык илимий-практикалык конференция; «Кыргызстанда мамлекеттик жана муниципалдык башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууда илимдин ролу» республикалык илимий-практикалык конференциясы (Бишкек ш., 2012); «Илим жана билим берүү – азыркы шартта коомду өнүктүрүүнүн эң маанилүү фактору» Эл аралык илимий-практикалык конференциясы (Караганда ш., 2016), «Мамлекет жана укук: эволюциясы, азыркы абалы, өнүгүү келечеги» (Санкт-Петербург ш., 2016), «Мультиилимий изилдөөлөр азыркы илимди өнүктүрүүнүн кыймылдаткыч күчү катары» (Киев ш., 2016) илимий-практикалык конференциясы.

Диссертациянын натыйжаларын макалаларда чагылдыруунун толуктугу.

Диссертациянын негизги жоболору жана тыянактары 1 монографияда жана 19 илимий макалада чагылдырылган, алар Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы сунуш кылган ата мекендик жана чет өлкөлүк мезгилдүү басылмаларда, анын ичинде 8 макала РИНЦтин журналдарында жарыяланган. Баллдын жалпы саны 318.

Диссертациялык иштин структурасы киришүүдөн, төрт глаадан, сегиз бөлүмдөн, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат. Изилдөөнүн жалпы көлөмү 252 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугуна негиздеме берилет, изилдөөнүн объектиси жана предмети, анын теориялык жана методологиялык негиздери, максаттары жана милдеттери, коргоого чыгарылып жаткан негизги жоболор, методологиялык базасы жана иштин практикалык мааниси, илимий жаңылыгы жана Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын сынамыгы баяндалат.

«Мурунку социалисттик мамлекеттердин саясий системаларынын институттук өнүгүшүн изилдөөнүн методологиялык негиздери» деп аталган биринчи главада ар түрдүү теориялык-методологиялык мамилелерден алынган илимий түшүнүк катары саясий модернизацияга кеңири талдоо жасалат. Изилденип жаткан проблеманын категориялык аппараты системага салынган. «Саясий система» түшүнүгүнүн бир катар маанилүү саясат таануу категорияларына тийиштүүлүгү негизделген. Мурунку социалисттик мамлекеттердин саясий системаларын институттук өнүктүрүүнү изилдөөнүн методологиялык проблемаларын чечүүгө автордун көз карашы сунуш кылынган.

Биринчи главанын биринчи бөлүмү «Саясий модернизациянын түшүнүк берүү аппараты жана маңызы. Саясий системаларды институттук өнүктүрүүнүн негизги концепциясы» деп аталып, анда «мамлекеттин жана коомдун институттук структураларынын, саясий бийликти, башкарууну, жетекчиликти жүргүзүүгө, коомдук-саясий процесстерди жөнгө салууга багытталган алардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн формаларынын татаал жалпылыгы» катары классикалык аныктама берилет. Бул классикалык аныктаманын базасында ар түрдүү авторлор саясий системаны мүнөздөөгө өз варианттарын сунуштайт. Алардын ортосундагы айырма саясий илимдин бул категориясын иликтөөгө изилдөөчүлөр тандап алган методологиялык мамиледе турат. Маселен, институттук мамиленин алкагында айрым илимпоздор саясий система түшүнүгү өзүнө бар болгону өлкөнүн саясий турмушуна катышкан мамлекеттик, партиялык жана коомдук органдардын жана уюмдардын жыйындысын гана камтыйт, деп эсептешет.

XX кылымдын экинчи жарамында батыштагы социалдык-саясий илимде ар түрдүү теориялардын: «модернизация», «транзитология», «туруктуу өнүктүрүү» ж. б. теорияларынын алкагында саясий өнүктүрүү жана өзгөртүүлөр, трансформациялар жана бир абалдан экинчи абалга өтүүлөр проблемалары иштелип чыга баштаган. Бул проблемаларга өзгөчө кызыгуу колониялык системанын кыйрашы жана көз карандысыз мамлекеттердин түзүлүшү, бул мамлекеттер тарабынан коомдук өнүгүүнүн моделдеринин тандалып алынышы менен байланышкан.

Модернизация түшүнүгү О. Конттун, К. Маркстын, Э. Дюркгеймдин жана М. Вебердин эмгектеринде алгач чагылдырылган. Бирок ал теория катары XX кылымдын 50 – 60-жылдарынын башталышында гана АКШ менен Великобританияда пайда болгон жана «үчүнчү дүйнөнүн» өлкөлөрүнүн, анын ичинде колониялык көз карандылыктан жигердүү бошонуп жаткандардын

керектөөсү үчүн арналган. Өзүнүн өнүгүшүндө модернизация теориясы бир нече этаптан өттү. XX кылымдын 60-жылдарында биринчи этапта батыштагы көптөгөн изилдөөчүлөр (Т. Парсонс, У. Ростон, А. Инкелес ж. б.) модернизацияны вестернизация катары карашкан. Жыйырманчы кылымдын 60-жылдарынан тартып модернизм ар тараптуу сынга алына баштаган, бул кыймыл акыры барып антимодернизм деп аталган. Батыштын белгилүү изилдөөчүлөрү Д. Аптер, Дж. Нетл, Н. Смелзер, А. Голдтроп анын идеологдору болушкан. Алардын пикирине караганда дүйнө алда канча татаал болуп көрүнөт, анда индустриялык өнүктүрүүнүн лидерлери прогресс жолуна жаңыдан түшүп жана көп учурда модернизмге дал келбеген өздөрүнүн өнүгүү жолун издеп жаткан мамлекеттерге каршы турушкан. Натыйжада антимодернистер башка өлкөлөрдө Батыштын үлгүсүндөгү демократияга жетүү мүмкүн эмес деген тыянакка келшкен. Буга таянуу менен социализм Батыштын демократиясына каршы күрөштө социалдык прогресстин куралы катары чыккан. Бирок 1970-ж.ж. орто ченинде мурдагы модернизм сыяктуу эле антимодернизм туюкка такалган.

1990-жылдардын башталышына чейин 70-жылдардын акырынан тарта Батышта постмодернизм үстөмдүк кылган. С. Лэш, Д. Харви, М. Фуко бул мектептин активдүү жактоочулары болгон. Постмодернизм теоретиктери Батышты да, Чыгышты да жактырбайт, алар дүйнөдө бүткүл адамзатты келечекте бириктире ала турган жалпы адамзаттын бирдей, универсалдуу баалуулуктары бар деп эсептешет. СССР ыдырап жана социализм кулагандан кийин постмодернизмдин ордуна неомодернизм баш бакты. Э. Тирьякян и Дж. Александер неомодернистик теориянын жактоочулары болуп эсептелет. Бул багыт өткөн кылымдын 50-жылдары үчүн мүнөздүү болгон прогресске ишенимди жаратуу менен ушундайча аталды. Башка изилдөөчүлөр аны экономикага мамлекеттик кийлигишүүгө каршы тургандыгы үчүн неолиберализм деп аныкташат. Бул «ааламдаштыруу» («глобализация») термининин башталышы болуп эсептелүү менен эми илимий түшүнүк катары бекем орноду.

Ошентип, саясий модернизация – теориясы бул жандуу, карама-каршылыктуу, өнүгүп бара жаткан илимий билим. Мындай курамы татаал коомдорду изилдеп чыгуу экономиканы, саясатты, турмуш-тиричиликти, каада-салтты жана өнүктүрүүнүн цивилизациялык моделин бириктирген тармактар аралык мамилени билдирет. Соңку кырк жылдын ичинде саясий модернизациянын жана өзгөртүү моделдеринин көптөгөн концепциялары пайда болду, алар азыркы учурдагы демократиялык саясаттын калыптанышына алып барат. Аны иштеп чыгууга кызыгуу бирде курчуп, бирде кулап толкун сымал кыймылда болду. Модернизация теориясынын айрым версиялары реалдуулуктарды түшүндүрүү үчүн жараксыз болуп чыкты. С.Хантингтондун саясий модернизация теориясы илимий чоң кадыр-баркка ээ болду. Аталган окумуштуу бул теорияны: бийликти рационалдаштырууну; - социалдык, мамлекеттик жана жарандык структураларды дифференциациялоону; - саясий жактан катышуу деңгээлин жогорулатууну камтыган процесс катары аныктады.

Саясий системалар теориясынын баштоочулары Т.Парсонс, Д.Истон жана Г.Алмонд өздөрүнүн изилдөөлөрүндө саясий системаны саясий өз ара аракеттенүүнүн, ролдордун жана функциялардын жыйындысы катары аныктоого кыйла басым жасады. 1953-жылы АКШда Д.Истондун «Саясий система» деген китеби чыккан, коомдун саясий системасын ырааттуу жана максатка багыттуу изилдөө ушул китептин чыгышы менен башталган. Истон саясат таануу жагынан изилдөөлөрдүн методологиясын – системдик методду негиздеген.

«Коомдун саясий системасы» деген түшүнүк советтик саясат таануу кыймылына XX кылымдын 70-жылдарынын акырында, «коомду саясий уюштуруу» деген түшүнүктүн «ордуна» келген. СССРдин ыдырашы жана натыйжасы жок социалисттик чарба жүргүзүүнүн кыйрашы Батышта либерализм идеологиясынын бүткүл дүйнөдөгү жеңиши катары кабыл алынган. Неолибералдык принциптердин жана мамилелердин масштабдуу чабуулу мамлекеттин экономикадагы жана эл аралык экономикалык мамилелерди жөнгө салуудагы ролу жөнүндө калыптанган түшүнүктү түп тамырынан бери өзгөрттү. Бүгүнкү күндө дүйнөдө түзүлгөн абал модернизациянын жолуна түшкөн өлкөлөр обочолонуусуна, дүйнөлүк жамаатка толук баалоо кошула албастыгына алып келди. Андыктан өткөөл коомдордун саясий системаларын караган учурда бул системалар үчүн тышкы чөйрө болуп саналган ааламдашуу процесстерин эске албай коюуга болбойт. Америкалык саясат таануучу З.Бжезинский жагдайга мүнөздөмө берип жатып «Борбордук Азияда жакында эле көз каранды эместигине ээ болгон мамлекеттер дагы эле болсо саясий консолидациянын алгачкы стадияларында турат, деп белгилеген. Бул өлкөлөрдө башкаруу системалары чабал, саясий процесстер деспоттук өкүмзордук менен мүнөздөлөт, мамлекеттүүлүк борпондугу менен айырмаланат». Массанын башкарууга даяр эместиги, бийлик институттарын пайдалана албастык, адамдардын саясатка аралашуусу башкаруу режимин туруксуз кылууга көмөк көрсөтүп, өзүн актабай жаткандыгына алып келүүдө. Ошондуктан, С.Хантингтон мындай процесс «саясий өнүгүүнү эмес, саясий төмөндөөнү пайда кылат» деп эсептейт.

Ошентип саясий модернизация – бул коомдуу модернизациялоо жаңы типтеги жарандык коомду жана мамлекеттик бийликтин өз ара аракеттенген жаңы тибин түзүүдөгү татаал, узак тарыхый процесс. Анын жүрүшүндө коомдук турмуштун кыймылынан, саясий системаны модернизациялоодогу карама-каршылыктардан, социалдык-экономикалык факторлордун бүтүндөй комплексинен келип чыккан саясий кризистер пайда болот. Бүгүн биз Кыргызстан менен Казакстандын жыйырма беш жыл бою өз алдынча өнүгүү тажрыйбасына таянып, бул максатка жетүүдө пайдаланган ыкмаларынын жана механизмдеринин, демократияга өтүү аракеттеринин натыйжасын чыгарууга, ошондой эле жакынкы келечекке социалдык-саясий өнүгүү тенденцияларына көз жүгүртүүгө мүмкүнчүлүгүбүз бар. Туруктуу жана өз алдынча мамлекет катары, эл аралык саясаттын толук укуктуу мүчөсү катары Кыргыз

Республикасы менен Казакстан Республикасынын келечеги саясий модернизациялоо процесстеринин ийгилигине көз каранды.

«Саясий модернизациялоонун типологиясы жана негизги моделдери» деп аталган биринчи главанын экинчи бөлүмүндө өткөөл мезгилдеги саясий системаларга талдоо жасоо саясий модернизациянын теориясынын өзөктүү проблемасы болуп саналат, деп белгиленген. Модернизациялоо теориясын иштеп чыгууга Г. Алмонда менен Д. Пауэллдин «Салыштырма саясат таануу. Өнүгүү концепциясынын позициясынан мамиле» (1966), Д. Аптердин «Модернизациялоо – саясаты» (1965), С. Липсеттин «Саясий адам» (1960), Л. Пайдын «Саясий өнүгүү аспекти. . «Аналитикалык изилдөө» (1966), Д. Ростоу «Улуттар дүйнөсү» (1967), Ш. Эйзенштадтын «Модернизациялоо: каршылыктар жана өзгөрүүлөр» (1966), С. Хантингтондун «Өнүгүп жаткан коомдордогу саясий тартип» (1968) ж. б. эмгектер өзгөчө салым кошту.

Окумуштуулар демократиялаштыруунун бир нече толкунун (этаптарын) бөлүп көрсөтүшкөн: биринчиси – XX кылымдын башы АКШда; экинчиси – фашизмди жеңип чыккандан кийин Германияда (батыш), Италияда, Японияда демократиянын негиздерин калыбына келтирүү; үчүнчүсү – азыркы учурдагы: 1974-жылдан тартып – Португалия, андан кийин Испания, Греция, Латын Америкасы (диктатордук режимдердин кулашы); 80-жылдардын экинчи жарымынан тартып – коммунисттик дүйнө (Чыгыш Европанын өлкөлөрү); 1991-жыл – СССРдин кыйрашы – өздөрүн жаңы демократия» деп жарыялаган 15 көз каранды эмес мамлекеттин түзүлүшү.

Саясий илимде саясий модернизациянын эки түрү бар: алар органикалык жана органикалык эмес (кууп бараткан) деп аталат. Модернизациялоонун мындай түрлөрүнүн бири-биринен айырмаланган касиеттери жана мүнөздөмөлөрү болот. Саясий модернизациянын башка да кеңейтилген түрлөрү бар, алар өзүнүн негизинде ишке аша турган эндогендик (мисалы, Европа, АКШ ж.д.у.с.); өзүнүн негизи жокто башкалардыкын өздөштүрүүнүн негизинде ишке ашырылуучу экзогендик; ошондой эле өзүнүн негизине, жана да башкалардыкын өздөштүрүүнүн негизине таянган эндогендик-экзогендик (Россия, Турция, Греция ж.б.) деген түрлөрү бар.

Азыркы саясат таануу илиминде салттуу коомдордун заманбап коомго өтүшүнүн эң ар түрдүү теориялык моделдери иштелип чыккан. Мисалы түз сызыктуу модель, структуралык мамиленин, батыштын “атлантикалык” цивилизациясынын тажрыйбасынын негизинде пайда болгон жана модернизациялоону жетиштүү өнүкпөгөн (салттуу) коомдон азыркы учурдагыдай бирдиктүү универсалдуу өнүктүрүүнү жана өнүгүү стадияларынын бирдей стандарттуу баскычтары менен өнүктүрүүнү талап кылат.

Автор «үчүнчү дүйнөнүн» өлкөлөрүндөгү модернизация процесстери ички эволюциянын натыйжасында гана эмес, тышкы субъектилердин, башкача айтканда өнүккөн өлкөлөрдүн таасири астында болуп өткөндүгүн белгилеген. Бул, профессор А.Б.Элебаеванын пикирине караганда эң оболу парламенттик жана партиялык институттардын батыштадыгай үлгүсү боюнча калыптандыруу,

анда бийликтерди бөлүштүрүүдөгү плюрализмдин болушу, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийлик органдарынын жана башкалардын шайлануусу.

Ошентип, саясий модернизация өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн алдын ала болуучу шарты катары каралган.

Кийинки модель – парциалдык же жарым-жартылай деп аталат, М.Леви, Д.Рюшемейер модернизациялоо проблемасынын белгилүү теоретиктери катары аталган моделдин өкүлдөрү болуп саналат. Бул модель структуралык-системдик мамилеге жана модернизацияны салттуу коомдон заманбап коомго узак мезгил өтүү катары көрсөтүүгө негизделген. Моделдин негизги жоболору: көпчүлүк коомдордо модернизацияланган жана салттуу элементтер структуралары жагынан жуурулушуп кетет жана социалдык жагынан тездик менен өзгөрүп бирок көп учурда муундан муунга бекемделип жана сакталып кете турган убактылуу кубулуш катары көрсөтүлөт.

Парциалдык модель түз сызыктуу модель сыяктуу эле макро масштабдагы социалдык кубулуштар менен процесстерди иликтөөгө багытталган. Ал түз сызыктуу моделдин көптөгөн белгилерин (революциялык, комплекстүү, системдүү, глобалдуу, стадиялуу, конвергенциялуу, модернизациялоонун кайта жангыз мүнөзү) шектүү деп белгилеген.

Көп сызыктуу модель классикалык моделдердин базасында, структуралисттик дүйнөнү бүтүн бирдик катары жана ишкер мамилелердин негизинде иштелип чыккан жана макросоциалдык кубулуштарды талдоо жасоого багытталган. Аталган моделдин көрүнүктүү өкүлдөрү Э.Тириакия, П. Штомпки, Р.Робертсон, У. Бек, А.Турен, С.Хантингтона ж. б. Батыштын институттарынан жана баалуулуктарынан баш тартуу, өзүнүн өнүгүү жолун жана социомаданий салттардын конструктивдүү оң ролун таануу аталган моделдердин негизги жоболору болуп саналат.

Бул аталгандар менен катар эле модернизациялоонун ыкчамдатылган модели дүйнөлүк тажрыйбада кыйла натыйжалуу болуп чыкты. Аталган модель Түштүк-Чыгыш Азиянын өлкөлөрү: Түштүк Кореяда, Сингапурда, Тайванда колдонулду, бул өлкөлөрдө трансформациялык процесстер чектелген 30-35 жылдын ичинде тоталитардык жана авторитардык режимдер тарабынан ишке ашырылды. Аталган өлкөлөрдөгү тоталитардык же авторитардык саясий режимдер өз кезегинде социалдык жана саясий туруктуулукту, укук тартибин камсыз кылышты.

Борбордук азия регионунун азыркы учурдагы өнүгүшүндө коомдук өнүгүүнүн өзүнө мүнөздүү тенденцияларын бөлүп көрсөтүүгө болот, алар белгилүү мааниде алганда бул процесстердин ар түрдүү багытта бара жаткандыгын жана ал тургай карама-каршылыктуу экендигин чагылдырат. Азыркы кыргыз коому бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча эл депутаттарын жана эмгек коллективдериндеги жетекчилерди альтернативалык талапкерлерден шайлоо учурунда ачык эле трайбализм жана коррупция көрүнүштөрүнө кабылды. Андан аркы өнүгүүдө бул феномен азыркы Кыргызстандын коомдук турмушунун улам бир жаңы тарабын кучагына камтып, жаңы мамлекеттүүлүктү түптөө процессинде ачык көрүндү.

«Кууп бараткан модернизациялоо» жолун тандап алган Казакстан ушундай эле проблемалардын алдында турат. Бир жагынан алганда бийлик ички жана эл аралык чоң кадыр-баркы бар катуу лидердин колуна топтолуп калды. Экинчи жагынан алганда коңшу Кыргызстандагыдан кем эмес таасири бар «жаш казактардын» катмары жана демократиялаштырууга күчтүү ыргак берүүгө анын аракети даана байкала баштады. Казакстанды андан ары вестернизациялоо процесси өлкөнү ийгиликтүү социалдык-экономикалык реформалоо жана көз карандысыздык мезгилинде жетишилген ийгиликтер менен илгерилетүү жеңилдеп бара жатат. Казакстан экономикада өзүнө жогорку стандарттарды колдонуп, бүгүнкү күндө саясий өнүгүүнүн стандарттарын жогорулатуунун объективдүү зарылчылыгы алдында турат.

Айрым өлкөлөрдү модернизациялоонун конкреттүү тажрыйбасы салттуу баалуулуктарды жоюп салуу дайыма эле натыйжалуу боло бербестигин далилдейт. Салттуу коомдордун айрым бир баалуулуктары жана артыкчылыктары ушунчалык күчтүү болгондуктан, алардан баш тартуу оңой да, кээде мүмкүн да эмес, алар өзүнөн өзү позитивдүү болуп саналат. С.Хантингтондун пикирине караганда, экономикалык реформаларды жүргүзүү, экономикада жана рынок мамилелеринде мамлекеттин ролун төмөндөтүү «жаңы демократиялардын» эң маанилүү милдети. Бул мурдагы коммунисттик өлкөлөрдүн администрациялык-командалык экономикасына, ошондой эле Латын Америкасында жана башка көп өлкөлөрдө басымдуулук кылган этатисттик экономикага тиешелүү.

Ошентип, дүйнөлүк цивилизациянын жетишкендиктерин өз алдынчалуу улуттук формалар менен айкалыштырган оптималдуу өнүктүрүү моделдерин тандап алуу ийгиликтүү модернизациялоонун негизги шарты болуп саналат. Буга байланыштуу Казакстан жана Кыргызстан коомдорун өнүктүрүүнүн моделдерин тандап алууда эң оболу, улуттук маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнө, менталитетке жана руханий турмушка көңүл буруу зарыл, ушул айтылгандар ийгиликтүү ишке ашканда гана жалпы адамзат баалуулуктарына, демократияга жана рационализмге негизделген дүйнөлүк жамаатка ийгиликтүү интеграцияланып кетүүгө болот.

«Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын саясий системаларын саясий жана укуктук реформалардын контекстинде институтташтыруу» деп аталган экинчи главада институтташтыруу процесс катары деген түшүнүк иштелип чыкты жана такталды. Автор институтташтыруу сөздүн эң кеңири маанисинде мамлекетти жана анын органдарын, коомдук-саясий кыймылдарды жана партияларды саясий бийлик жана анын институттары катары жол-жоболоштурууну билдире тургандыгын баса белгилесе, экинчи жагынан саясий бийликти структуралоо жана тартипке келтирүүгө байланыштуу калыптанган социалдык, башкача айтканда коомдук мамилелерди тариздөө ишин белгилеген.

Биринчи главанын «Кыргызстан менен Казакстандын СССРдин курамындагы саясий системасынын саясий-укуктук негиздери» деген биринчи бөлүмүндө автор Казкстан менен Кыргызстанда азыркы саясий

институттардын пайда болушу жана калыптанышы эң оболу өткөн кылымдын 80-жылдарынын орто ченинен тартып СССР Союзунда болуп өткөн саясий окуялар менен байланышкан, деп ырастайт. Сөз СССР Союзун конституциялык реформалоо ажыралгыс бөлүгү болуп калган Совет коомун кайра куруу, маалымдуулук жана демократиялаштыруу саясаты жөнүндө баратат.

Талдоолор көрсөткөндөй ошол мезгилде колдонулган 1977-жылдагы СССР Конституциясы Совет коомун мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдар менен мекемелердин жыйындысы катары бекемдеген. Мында төмөнкүдөй конституциялык жоболорго көңүл буруу зарыл.

Биринчиден, эл депутаттарынын Советтери СССРдин саясий негизин түзгөн. Совет эли мамлекеттик бийликти ал аркылуу жүзөгө ашырган. Башка бардык мамлекеттик органдар эл депутаттарынын Советтерине отчет берген жана анын көзөмөлүндө турган (ст.2).

Экинчиден, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы Совет коомунун жетекчи жана багыт берүүчү күчү, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын өзөгү болгон. Ага коомду өнүктүрүүнүн башкы багытын, СССРдин ички жана тышкы саясатын аныктоо, Совет элинин «улуу түзүүчүлүк» ишмердигине жетекчилик кылуу укугу берилген (ст.6).

Үчүнчүдөн 1977-жылдагы СССР Конституциясында Совет коомунун саясий системасын өнүктүрүүнүн негизги багыты катары социалисттик демократияны андан ары жайылтуу аныкталган.

С.С. Алексеев туура белгилегендей, «саясий-мамлекеттик чындыкты бурмалоо – жогорку (партиялык- аппаратка номенклатурага, партократияга» чексиз саясий бийликти берип коюу» советтик конституциялардын жалпы белгиси болуп саналган. Башкача айтканда, конституциялык укуктарды декларациялоо менен кандайдыр бир конституциялык кепилдиктерден принциптүү баш тартууну айкалыштыруу советтик системанын шартында бийликти уюштуруунун негизин түзгөн...

Кыргызстан сыяктуу эле Казакстандын да Конституцияларынын декларативдүүлүгү совет мезгилинде СССРдеги унитаризм тенденциялары менен да шартталган ал, союздук республикалардын өз алдынчалыгын чектөөдөн, СССРдеги мамлекеттик бийликтин «борбордо» партияда мамлекеттик органдардын колунда болгондугунан көрүнгөн.

Ошондой болсо да мурдагы советтик республикаларда, аларга кирген Кыргызстан менен Казакстанда саясий системалардын трансформациялануу процессин изилдөөдө бул өлкөлөрдөгү өкүлчүлүктүү бийликтин институтташуу маселеси өзгөчө илимий кызыгуу туудурган.

Россия Федерациясындагы саясий системаны изилдеген Е.Е. Гришнова совет мезгилиндеги Россиядагы өкүлчүлүктүү бийликтин калыптануу өзгөчөлүктөрүн адилеттик менен көрсөткөн. Мындай жагдай бул республикалардын бардыгы СССРдин курамына кирип жана бирдей саясий-укуктук негизге ээ болгондуктан Казакстан менен Кыргызстандын өкүлчүлүк практикасы үчүн да бирдей мааниге ээ. Окумуштуунун пикири боюнча Россиядагы өкүлчүлүктүү бийликтин азыркы системасы кыйла даражада совет

мезгилинде түптөлгөн жана бийликтерди бөлүштүрүү доктринасына каршы келип Советтердин толук бийлик жүргүзүү идеясын негиздөө үчүн мамлекеттин качандыр бир учурда жоголушу жөнүндөгү, таптык мамиле жөнүндө лениндик идеяларга сугарылган.

Иш жүзүндө бүткүл совет коомуна жана анын саясий системасына КПСС жетекчилик кылган. Союздук республикалардын Жогорку Советтери бул сөздүн чыныгы маанисинде эч убакта парламенттер болушкан эмес. Бул үчүн өзүнүн негиздери болгон. Биринчиден, мамлекетти жана анын органдарын уюштуруунун советтик системасында – ал эми азыркы учурдагы Казакстан Республикасы менен Кыргыз Республикасында Советтер Союзу ыдырап, алар өздөрүнүн мамлекеттик эгемендиги жана мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө жарыялаган 1990-жылдардын башталышына чейин алар союздук республика катары СССРдин курамында болгон – парламенттер буржуазиялык мамлекеттердин мыйзам чыгаруу органдары катары таанылган.

Албетте, мындай позициянын түбү барып марксизм-ленинизмдин классиктеринин бүтүндөй советтик мезгилде үстөмдүк кылган көз караштары менен шартталган. К. Маркс да, В.И. Ленин да кыргызстандык илимпоздордун адилет пикири боюнча парламенттерден өкүлчүлүктүү, эң оболу мыйзам чыгаруучу органдардын прогрессивдүү формасын көрө алышкан эмес. Буга байланыштуу алар өзүнө мыйзам чыгарууну жана мыйзамдарды аткаруу милдеттерин бириктирген мыйзам чыгаруучу органдардын жаңы типтери жөнүндөгү маселени коюшкан. Өзгөчө В.И. Ленин Советтерге карата мындай позициясын пролетардык мамлекеттин бийлик органы катары негиздеген. Анын көз карашынан алганда дал Советтер мындай ролго абдан туура келмек, аларды эң демократиялуу жана интернационалдык уюмдар деп эсептеген. Ошентип мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигин бириктирген орган катары Советтердин социалдык мааниси негизделген. Буга байланыштуу В. И. Ленин «өкүлчүлүктүү мекемелер болмоюн биз демократияны, пролетардык демократияны элестете албайбыз, ал эми парламентаризмсиз элестетүүгө болот» деген оюн ачык айткан.

ССР Союзунда жана союздук республикаларда Жогорку Совет институту мыйзам чыгаруучу орган катары киргизилген. Ошондой болсо да, Жогорку Совет, атап айтканда Казак ССРинин Жогорку Совети Г. Сапаргалиевдин адилет пикири боюнча, «парламент болгон эмес, анткени бийликтер бөлүштүрүлбөгөн жана жогорку өкүлчүлүктүү орган туруктуу иштеген эмес».

Мындай ырастоолор Кыргыз ССРин кошкондо башка союздук республикалардын Жогорку Советтерине да таандык. Анткени алардын бардыгынын конституциялык-укуктук негиздери жалпы болгон, бирдиктүү советтик системанын өкүлчүлүктүү органдарынын алкагында иштешкен. Жогорку Совет советтик конституцияларга ылайык мыйзам чыгаруучу орган деп эсептелген, бирок анын уюштурулушу бирдиктүү бийлик принцибине негизделген.

Жогоруда айтылгандар советтик конституцияларда парламентаризмдин айрым элементтери бекемделгени менен парламентаризм болгон эмес, деп ырастоого негиз берет.

Жогорку Совет союздук республиканын мыйзам чыгаруучу органы гана эмес, ошондой эле анын мамлекеттик бийлигинин жогорку органы да болуп саналган. Маселен, 1978-жылдагы Казак ССРинин Конституциясында Жогорку Совет Казак ССРинин карамагындагы бардык маселелерди чече турган жогорку мамлекеттик бийлик органы болуп саналат, деп көрсөтүлгөн. Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясында ушундай эле жоболор камтылган.

Бирок, проблема совет мамлекетинин жана коомунун саясий системасында КПССтин жетекчи жана багыт берүүчү ролунда эле. ССР Союзунун 1977-жылдагы Конституциясынын, ошондой эле союздук республикалардын 1978-жылдагы Конституцияларынын 6-статьясында КПССтин конституциялык-укуктук статусунун негиздери белгиленген. Казак ССРинин Конституциясынын (Негизги мыйзамынын) 6-статьясынын жоболоруна ылайык Коммунисттик партияга төмөнкүдөй укуктар берилген:

- коомду өнүктүрүүнүн башкы багытын аныктоо;
- мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын багытын аныктоо;
- совет элинин түзүүчүлүк улуу ишмердигинин жетекчиси;
- совет элинин коммунизмдин жеңиши үчүн күрөшүнө план ченемдүү,

илимий негизи бар мүнөз берүү.

Ушундай саясий-укуктук статус КПССке совет коомуна, анын институттарына гана эмес, бүтүндөй мамлекеттин ишмердигине жетекчилик кылууга мүмкүндүк берген.

Натыйжада бир жагынан Совет мамлекетинин үстүнөн, союздук республикалардын, анын ичинде Казак ССРинин жана Кыргыз ССРинин Жогорку Советтеринин үстүнөн КПССтин партиялык-саясий үстөмдүгүнүн натыйжасында республикаларга жана алардын Конституцияларына байланышкан бардык маселелерди чечүүгө укугу бар жогорку мамлекеттик бийлик органы катары үстөмдүгү конституциялык деңгээлде бекемделген. Экинчи жагынан реалдуу бийлик КПССтин номенклатурасынын колунда болгон.

Буга байланыштуу туура белгиленгендей, «формалдуу-юридикалык көз караштан алганда Жогорку Совет мамлекеттик бийликтин жогорку мыйзам чыгаруучу органы болуп саналат. Бирок анын ишинин кыска мезгилдүү, сессиялык формасы, партиялык-саясий мамле менен шартталган орчундуу көптөгөн маселелерди чечүүдө Жогорку Советтин формалдуу-бюрократтык стили ага парламенттик типтеги анык өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруучу орган болууга мүмкүндүк берген эмес.

КПСС жана анын марксистик-лениндик идеологиясы, альтернативасыз шайлоолору, башкаруунун буйрукчул-администрациялык системасы чексиз үстөмдүк кылган шартта советтик конституциянын өзү жараксыз болгон. Совет мезгилинде Кыргызстанда да, Казакстанда да жалпы СССРдегидей эле конституциялык-укуктук негиздер да, тийиштүү демократиялык саясий система да болгон эмес».

Конституциялык түзүлүштүн чыныгы демократиялык негиздерин ырааттуу түрдө жайылтуу менен гана парламентаризмге жетишүүгө боло тургандыгын айтуу мүмкүн. Парламентаризмдин элементтери (атрибуттары) төмөнкүлөр:

- бийликтерди бөлүштүрүү,
- мыйзамдын үстөмдүгү,
- салттуу функциялары бар кесипкөй парламент.

СССР Союзунун курамындагы Казакстан менен Кыргызстандын саясий системасынын саясий-укуктук негиздери ушулар.

«1980-1990-жылдарда Казакстанда жана Кыргызстандагы конституциялык кайра түзүүлөр жана демократиялык саясий институттардын калыптанышы» деп аталган экинчи главанын экинчи бөлүмүндө азыркы Казакстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын демократиялык саясий системаларынын саясий институттарынын калыптанышы тикеден-тике 1985-жылы КПСС БКнын апрель Пленумунан башталган саясий жана конституциялык реформалар менен байланышкан, деп баса белгиленет.

Автор башка мурунку советтик республикалар менен катар эле Казакстанда жана Кыргызстанда бүгүнкү демократиялык мамлекеттин башаты пикирлердин плюрализи жана маалымдуулук менен башталат, алар коомдогу бүткүл саясий системаны реформалоонун бекем пайдубалын түптөгөн деп эсептейт. Казакстанда жана Кыргызстанда демократиялык саясий институттардын калыптанышы 1977-жылдагы СССР Конституциясына жана 1988-жылы СССР Жогорку Совети кабыл алган тийиштүү союздук мыйзамдарга өзгөртүүлөрдөн башталат, Маселен 1988-жылы 1-декабрда СССР Жогорку Совети СССР Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө, СССР эл депутаттарын шайлоо жөнүндө мыйзамдарды кабыл алган.

Ушул аталган союздук мыйзамдардын жоболоруна ылайык, биринчиден, СССРдин карамагына кирген бардык маселелерди кароого жана чечүүгө укуктуу болгон мамлекеттик бийликтин жогорку органы катары СССР эл депутаттарынын Съезди уюшулган.

Экинчиден, СССР Жогорку Советинин статусу мамлекеттик бийликтин туруктуу иштеген мыйзам чыгаруучу жана көзөмөлдөөчү органы катары аныкталган. Мында Жогорку Советти СССР эл депутаттарынын Съезди шайлаган жана ага ылайык бул органга отчет берген.

Үчүнчүдөн, СССРдеги шайлоо системасын реформалоонун негизги багыттары аныкталган.

Мындай конституциялык-укуктук жаңылыктар Казак ССРи менен Кыргыз ССРинин 1989-жылдагы конституциялык реформаларынын негизинен алынган.

1989-жылы 22-сентябрда “Казак ССРинин конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө Казак ССРинин мыйзамы кабыл алынган. Мыйзамдын жоболоруна ылайык биринчиден, Казак ССР Жогорку Советине Казак ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы статусу берилген. Экинчиден Казак ССР Жогорку Советинин депутаттарын шайлоо тартибине өзгөртүү киргизилген. Маселен, Жогорку Советтин депутаттарынын төрттөн бир бөлүгү коомдук бирикмелерден шайланууга тийиш болгон. Үчүнчүдөн, Казак

ССР Жогорку Советинин жана Казак ССР Жогорку Советинин президиумунун укуктарына өзгөртүү киргизилген. Булардын кийинкисинин ыйгарымы аны Жогорку Советке берүүнүн эсебинен кыскарган. Бул конституциялык өзгөртүүлөр Казакстандын айрым окумуштууларына аны эгемен Казакстандын жаңы конституциялык мыйзамдарын түзүү процессинин башталышы деп эсептөөгө негиз берген.

Кыргыз ССРи туурасында айтканда жогоруда көрсөтүлгөн союздук мыйзамдардын негизинде республиканын Жогорку Совети 1989-жылы 23-сентябрда «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө», «Кыргыз ССР эл депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Кыргыз ССР эл депутаттарынын жергиликтүү советтеринин эл депутаттарын шайлоо жөнүндө» мыйзамдарды кабыл алган, алар Кыргызстандагы конституциялык кайра түзүүлөргө негиз салган.

Союздук республикалардын конституциялык мыйзамдарынын андан ары өнүгүшү 1990-жылдын 14-мартындагы СССР Конституциясына өзгөртүүлөргө негизделген. ССР Союзунун деңгээлиндеги мындай конституциялык өзгөртүүлөр союздук республикаларда да Президенттик кызматты түзүүгө түрткү берген. Ошентип, 1990-жылы 24-апрелде Казак ССР Жогорку Советинин кезектеги сессиясында депутаттар басымдуу көпчүлүк добуш менен мыйзам кабыл алган жана Н.А.Назарбаевди Казак ССРинин биринчи Президенти кылып шайлаган. Кыргыз ССРинин биринчи Президенти А.Акаев 1990-жылы 27-октябрда республиканын парламенти тарабын беш жыл мөөнөткө шайланган.

«Кыргыз ССРинде мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарын кайра уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндө» 1990-жылы 14-декабрда кабыл алынган Кыргыз ССРинин закону Кыргыз ССРинин Президентинин бийлигин күчөткөндүгү изилдөөдө көрсөтүлгөн. Ушул мыйзам менен Президент Кыргыз ССРинин жана анын жогорку аткаруучу жана тескөөчү бийлигинин башчысы болуп саналган (бер.114).

Андан ары конституциялык деңгээлде Кыргыз ССРинин Вице-президентинин кызматы уюшулуп, ал Президент жокто же өз милдетин аткара албай калганда Кыргыз ССРинин Президентинин тапшыруусу боюнча анын айрым милдеттерин аткармак (ст.115).

Кыргыз ССР Министрлер Совети Кыргыз ССР Министрлер Кабинети – Өкмөтү болуп кайра түзүлгөн. Кыргыз ССР Министрлер кабинетинин Премьер-министри жана Кыргыз ССРинин мамлекеттик катчысы кызматтары киргизилген; ага ылайык Президиум, Кыргыз ССР Министрлер Советинин председатели жан анын орун басары кызматтары жоюлган. (ст.117, 116).

Ошону менен бирге мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндөгү декларация азыркы Казакстан менен Кыргызстандын саясий институттарынын калыптанышында жаңы этапты баштап, өтө олуттуу конституциялык акт болуп калган.

Деги эле мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндөгү декларация кош табиятка ээ. Ал бир жагынан саясий акт катары каралса, экинчи жагынан укуктук документ болуп эсептелет.

Атап айтканда, россиялык окумуштуу Б.Н. Топорнин мындан эң оболу саясий документти көргөн. Ошону менен бирге окумуштуу мамлекеттик суверенитет жөнүндөгү декларациянын табияты жана реалдуу таасири конституциялык масштабдагы акт болуп саналат деп эсептейт.

Совет мезгилиндеги конституциялык актылардан айырмаланып, Казак ССРинин мамлекеттик эгемендиги жөнүндөгү декларация Казакстандын ССР Союзу менен сапаттык жаңы саясий мамилелеринин принциптерин жана ыйгарымдарынын тийиштүү чөйрөсүн бекемдеген.

Ошентип, 1990-ж. 25-октябрда «Казак ССРинин мамлекеттик эгемендиги жөнүндө» декларациянын кабыл алынышы С.С.Сартаевдин адилет корутундусу боюнча Казакстандагы эгемендештирүү процессинин логикалык натыйжасы болгон.

Кыргызстан туурасында айтканда Кыргызстан республикасынын мамлекеттик эгемендиги жөнүндө Декларация 1990-ж. 15-декабрда кабыл алынган.

Кыргыз окумуштуусу А.А. Арабаев Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик эгемендиги жөнүндөгү Декларацияны саясий-укуктук акт катары карайт. Мында автор өз позициясын өтө ынандуу негиздеген.

Казакстанда, ошондой эле Кыргызстанда конституциялык мыйзамдардын андан ары өнүгүшү конституциялык реформадагы өз ара байланыштуу эки процесс менен мүнөздөлөт. Бир жагынан алганда, Казак ССР жана Кыргыз ССР негизги мыйзамдары 1978-ж. этабы менен өзгөрдү; экинчи жагынан жаңы Конституцияны иштеп чыгуу башталды.

Эгемен Казакстан Республикасынын биринчи Конституциясы 1993-ж. 28-январда кабыл алынган. 1993-ж. Казакстан Республикасынын Конституциясынын мааниси ал Казакстанды эгемендештирүү процессине корутунду чекит койгондугунда, анткени республиканын эгемендигин конституциялык деңгээлде бекемдеп отурат. Экинчиден, Казакстанды аймактык жайгаштыруу, кош жарандык ж.б. маселелерди чечкен. Муну менен ички саясий жагдайды турукташтырууда зор роль ойногон. Үчүнчүдөн, либерализм идеясы, атап айтканда мамлекет менен жеке адамдын ортосундагы өнөктөштүк мамиле бекемделип, жеке адамга иш чөйрөсүндө бийликке көз каранды болбогон шарт түзүлүп берилет. Төртүнчүдөн, мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүү принциби ишке ашырылган. Бешинчиден, Конституция совет мезгилиндегиден айырмаланып коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн таптык эмес, гуманисттик принциптерге негизделген.

Кыргызстан туурасында айтканда он экинчи шайланган Жогорку Советтин он экинчи сессиясы 1993-ж. 5-майда «Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алуу жөнүндө» жана «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын ишке киргизүү жөнүндө» мыйзам кабыл алган.

Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясынын мааниси биринчиден ал демократиялык жарандык коомду жана укук мамлекетин курууну Кыргызстандын программалык максаты катары жарыялагандыгында болгон. Экинчиден, Кыргызстандын чыныгы көз карандысыздыгын укуктук камсыз кылуу механизмин бекемдеген. Үчүнчүдөн, мамлекет менен жеке адамдын өз ара жоопкерчилиги менен инсандын кызыкчылыгынын артыкчылыгын тааныган. Төртүнчүдөн, мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүү принцибин бекемдеген. Бешинчиден, көп партиялуулук жана саясий плюрализм принцибин жарыялаган. Алтынчыдан, жеке менчикти тааныган жана менчиктин ар түрдүү формаларына кепилдик берген.

«Казакстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын саясий системаларына саясий-укуктук талдоо» аталган үчүнчү главада автор Казакстан менен Кыргызстандын азыркы саясий системалары бир жагынан бул өлкөлөрдүн конституцияларында бекемделген демократиялык саясий принциптердин, нормалар менен процедуралардын негизинде өнүгүп жаткандыгы менен, экинчи жагынан практика жүзүндө демократиянын жалпы кабыл алынган критерийлерине ылайык келбей жаткандыгы менен мүнөздөлөт, бул өзгөчө коом алдындагы негизги саясий институттардын (мамлекет, саясий партиялар эске алынып жатат) жоопкерчилигине тиешелүү, деген тыянак чыгарган. Сөз формасы жагынан алар демократиялык республикалар экендиги жөнүндө болуп жатат. Бирок бул маселенин мазмундук тарабы талаш туудурбай койбойт.

«Парламентаризм жана башкаруу формасы: Казакстанда жана Кыргызстанда калыптануу жана иштөө өзгөчөлүктөрү» деп аталган үчүнчү главанын биринчи бөлүмү Казакстанда жана Кыргызстанда азыркы парламентаризмдин маңызына илимий талдоо жасоого, ошондой эле мамлекеттик бийлик институттарынын калыптануу жана иштөө өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө арналган.

Азыркы учурдагы Кыргызстан парламентаризми «өзгөчө функциялар жана тийиштүү мамлекеттик-бийлик ыйгарымдары таандык болгон бүткүл эл шайлаган Жогорку Кеңеш өкүлү болгон жана камсыз кылган элдик бийликти ишке ашыруунун» өзгөчө системасы катары саясий плюрализм жана бийликтерди бөлүштүрүү принциптери менен шартталган катары аныкталган. Мында парламентаризм объективдүү түрдө тийиштүү саясий-укуктук шарттардын болушу менен шартталат. Укуктун жана мыйзамдын үстөмдүгү; эл бийлигинин үстөмдүгү; мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү; Өкмөттүн Жогорку Кеңештин алдындагы жоопкерчилиги принциптери укуктук негиз катары каралат. Кыргызстандагы парламентаризмдин саясий негиздери туурасында айта турган болсок, аны «коомдогу саясий системанын демократизми, элдик бийликтин социалдык-саясий маңызы, саясий плюрализм, Жогорку Кеңештин ишин калыптандырууда жана уюштурууда жана жалпы эле парламентаризмдин ишинде саясий партиялардын орду жана ролу түзөт».

Парламентаризмге мындай баа берүү, деп жазат автор, аны бийлик жана коом бийликтин башка органдары менен өз ара байланышта иштеп жаткан

система катары парламентте, мамлекеттик механизмдеги анын тийиштүү абалын ынандыруу үчүн негиздейт жана экинчи жагынан өкүлчүлүктүү демократияны уюштуруунун жана иштетүүнүн негизги ыкмасы катары чыгат деген.

Ошондой болсо да талдоо көрсөткөндөй «парламентаризм» жана «башкаруу формасы» деген категориялардын ортосундагы чек ара ушунчалык жакын болгондуктан, кээде аларды бири-биринен айырмалоо мүмкүн эмес.

Казакстандагы парламентаризм боюнча илимий-практикалык конференциянын бир катары катышуучуларынын позициясы мына ушундай. Бирок мындай позициянын принциптүү жаңылыштыгы парламентаризм саясий-уюмдук кубулуш катары мамлекетте саясий бийликти уюштуруунун белгилүү системасын гана мүнөздөйт, ал кандай болгон күндө да бийликтерди бөлүштүрүү, мыйзамдын үстөмдүгү, парламенттин үстөмдүгү принциптери менен ажыралгыс байланышта экендигинде турат.

Ал эми башкаруу формасы деген түшүнүк туурасында айтканда, бул жерде сөз мамлекетти күтүүнүн элементтеринин туруктуу байланышы туурасында болуп жатат, ал субъект менен бийлик институттарынын ортосундагы мамилени, ошондой эле алардын өз ара мамилесин мүнөздөйт.

Башкаруунун республикалык формасынын: президенттик жана парламенттик деп аталган негизги эки түрү бар.

Биринчиси президент бир эле учурда мамлекеттин башчысы жана аткаруу бийлигинин башчысы болуп санала тургандыгы, эреже катары парламентке көз карандысыз шайлана тургандыгы менен айырмаланат. Парламенттик республикада өкмөт парламентте көпчүлүк орунга ээ болгон партия же партиялар тарабынан түзүлөт. Президент бул жерде мамлекет башчысы катары премьер-министрди жана өкмөттүн башка мүчөлөрүн формалдуу түрдө гана дайындайт. Буга ылайык өкмөт парламенттин алдында гана саясий жоопкерчилик тартат.

Талдоо көрсөткөндөй, башкаруунун эң мыкты түрү жөнүндөгү же башкаруунун натыйжалуу системасы жөнүндөгү талаш-тартыш дагы эле улантылууда. Айрымдардын көз карашы боюнча өкмөткө премьер башчылык кылып, аны парламент дайындап жана контролдоп, бирок өз алдынча иштеген система айрыкча таасирдүү деп эсептелсе, башкалардын пикири боюнча мындай системада президенттин жана премьер-министрдин болушу сөзсүз бул органдардын компетенцияларынын катышы проблемасына алып келет.

Казакстан Республикасынын 1995-жылдагы Конституциясы мамлекетте башкаруунун президенттик формасын орноткон. Маселен, 2-статьянын 1-пунктунда КР Конституциясынын «Казакстан Республикасы башкаруунун президенттик формасындагы унитардык мамлекет болуп саналат» деп жазылган. 1995-жылдагы КР Конституциясына 2007-жылы 21-майда киргизилген олуттуу өзгөртүү Казакстанды президенттик-парламенттик республика деп айтууга мүмкүндүк берет.

Кыргызстан туурасында айтканда, республикадагы башкаруу формасы жөнүндөгү маселе 2005-жылдагы март революциясынан кийинки конституциялык реформанын негизги маселелеринин бири болуп саналат.

Кыргызстандагы конституциялык реформанын жүрүшүндө Конституциянын ар түрдүү долбоорлору жана сунуштар киргизилген. Алардын ичинде парламенттик республикага өтүү сунушу дагы бар.

Натыйжада Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2006-жылдын ичинде эки жолу жаңы редакцияда кабыл алынган. Бирок, Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту Жогорку Кеңештин Регламенти жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндө Жогорку Кеңештин токтомун Конституциялык эмес деп тааныды жана ага ылайык 2006-жылдын 9-ноябрындагы жана 2007-жылдын 15-январындагы КР Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндөгү мыйзамдардын колдонулушун токтотту. Конституциялык соттун чечиминин соңунан Кыргыз Республикасынын Президентинин Конституциянын жаңы редакциясы боюнча 2007-жылдын 21-октябрында референдум өткөрүү жөнүндө жарлыгы чыкты. 2010-жылы 27-июнда референдумда кабыл алынган КР Конституциясы Кыргызстанда башкаруунун парламенттик формасына негиз салды.

«Казакстандагы жана Кыргызстандагы азыркы саясий системанын саясий-укуктук негиздери: жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү» аталган үчүнчү главанын экинчи бөлүмүндө эки мамлекеттин конституцияларынын негизинде Казакстандагы жана Кыргызстандагы азыркы саясий системанын саясий-укуктук негиздери талдоого алынат. Автор саясий система бир жагынан тигил же бул коомдук мамилелерге таасир көрсөтүп, аларды регламенттештирүүгө, анын ичинде укуктук жагынан түрткү берет, экинчи жагынан өзү укуктук жөнгө салуунун предметине айланат, деп ырастайт.

М. Шеримкулов социалдык таламдардын жогору коюлушуна, атап айтканда парламенттик демократияга коомдун саясий системасынын институттары аркылуу өтүүгө чоң мүмкүнчүлүк бар экендигин абдан туура көрсөткөн. Илимпоздун көз карышынан алганда парламент социалдык кызыкчылыкты өз ордуна коюунун эң маанилүү жолу болуп саналат. Мында саясий маалыматтарды жеткирүүдө бул органдын ролу өтө чоң, ошондой эле маалымат агымын жөнгө салуу аркылуу саясий системанын ичиндеги коммуникативдик интеракциялардын мобилизациялоочу таасирин күчөтүүгө болот.

Казакстан Республикасынын Конституциясынын 1-статьясында «Казакстан Республикасы адам, анын өмүрү, укуктары жана эркиндиктери жогорку баалуулук болуп саналган демократиялык, динден ажыратылган, укуктук жана социалдык мамлекет болуп саналат» деп жазылган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-статьясында «Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) эгемен, демократиялык, укуктук, динден ажыратылган, унитардык, социалдык мамлекет болуп саналат» деп жазылган.

Бул республикаларды демократиялык багыттагы деп аныктама берүү, элдик бийликтин принцибин бекемдеген конституциялык жоболордо ачык көрсөтүлгөн.

Казакстан Республикасынын Конституциясынын бул принциби 3-статьяда “Эл мамлекеттик бийликтин бирден бир булагы болуп саналат. Эл бийликти республикалык референдум жана эркин шайлоолор аркылуу ишке ашырат,

ошондой эле өз бийлигин аткарууну мамлекеттик органдарга берет”) деп жазылган, Кыргыз Республикасынын Конституциясында 2-статьяда (“Кыргызстандын эли Кыргыз Республикасында эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана мамлекеттик бийликтин бирден бир булагы болуп саналат. Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоолор жана референдумдар аркылуу, ошондой эле ушул Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу ишке ашырат”) деп көрсөтүлгөн.

Казакстан Республикасынын жана Кыргызстан Республикасынын Конституцияларынын тийиштүү жоболоруна жасалган талдоо аларда, биринчиден саясий плюрализмдин негизин түзгөн саясий көп түрдүүлүк жана көп партиялуулук (5- жана 4-статьялар) тааныла тургандыгын көрсөтөт.

Экинчиден, бул республикалардын негизги мыйзамдарында алардын жарандарына төмөнкүдөй кепилдиктер берилет:

- биригүү эркиндигине укук (тийиштүү түрдө 23-жана 35-статьялар);
- сөз эркиндиги, ой эркиндиги өз пикирин билдирүү эркиндиги(31-статьялар).

Үчүнчүдөн, конституциялар саясий партияларды уюштуруу жана иштетүүнүн негизги принциптерин жөнгө салат. Ошондуктан, Казакстандын жана Кыргызстандын азыркы саясий системаларын демократиялык системалар деп эсептөөгө негиз бар.

Бийликтерди бөлүштүрүү мамлекеттеги саясий бийликке карата саясий-укуктук негизги концепция болуп саналат. Казакстан Конституциясынын 3-статьясынын 4-пунктуна ылайык республикада мамлекеттик бийлик бирдиктүү ал бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүштүрүү принцибине жана алардын өз ара аракеттенүүсүнө ылайык Конституциянын жана мыйзамдарынын негизинде ишке ашырылат.

Бийликтерди бөлүштүрүү концепциясынын кыргызстандык модели туурасында айтканда, ал бир жагынан алганда турмушка ашыруунун жалпы конституциялык-укуктук аспектилерин камтыйт. Биринчиден Кыргыз Республикасынын Конституциясында да мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү принциби бекемделген.

Экинчиден, Кыргыз Республикасынын Президенти дагы бирдиктүү мамлекеттик бийлик бутактарынын системасына кирбейт.

Ушуну менен эки республикада бийликтерди бөлүштүрүү концепциясын ишке ашыруунун конституциялык-укуктук аспектилеринин окшоштугу түгөнөт.

Казакстан Республикасынын Конституциясынан айырмаланып, Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамы Мамлекет башчысы катары Президенттин мамлекеттик-бийлик ыйгарымдарына катуу чектөө киргизет.

Биринчиден, Кыргыз Республикасынын Президенти Конституция боюнча мамлекеттин жогорку кызматы адамы болуп саналбайт. Демек анын төмөнкүдөй ыйгарым укуктары жок:

- мамлекеттик ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктоо;

- мамлекеттин биликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарынын органдарынын макулдашылган ишин жана өз ара аракетин камсыз кылуу;
- Кыргызстандын элинин алдында мамлекеттик бийлик органдарынын жоопкерчилигин камсыз кылуу.

Экинчиден, Кыргыз Республикасынын Президентинин компетенциясы мамлекеттик бийликтин аткаруу жана сот бутактарынын органдарын түзүүдө чектелген.

Биздин оюбузча Кыргыз Республикасынын Президентинин саясий жана конституциялык-укуктук статусунун айырмалануучу өзгөчөлүктөрү эң оболу Кыргызстан 2010-жылдагы Конституцияга ылайык парламенттик республика болуп санала тургандыгы менен алдын ала аныкталган. Кыргызстан классикалык түшүнүктө парламенттик республика болуп калды, деп айтуу, азырынча эрте. Биздин көз карашыбызда, бул жерде парламенттик республиканын Кыргызстандагы өзүнчө бир варианты жөнүнө сөз кылуу туура болор эле.

«Казакстан Республикасында жана Кыргызстан Республикасында партиялык системаларды трансформациялоо факторлору» деп аталган төртүнчү глава партиялык институттардын пайда болуусун талдоого алууга арналган, ал жалпысынан көп партиялуу системанын негиздерин түзүүгө алып келди. Бир партиялуу тоталитардык-авторитардык системадан көп партиялуулукка өтүү – 1995-2005-жылдарда Кыргызстандын жана Казакстандын коомдорунун эволюциясынын эң маанилүү жыйынтыктарынын бири болуп саналат. Партиялардын 1985-2015-жылдардагы тарыхын карап чыгып, автор алардын көпчүлүгү өзүнүн өнүгүү жолунда түзүү этабын, умтулуу стадиясынын, үгүт жүргүзүү стадиясын басып өтүп, өнүккөн саясий ишкердик стадиясына кадам таштагандыгын белгилеген.

«Кыргыз Республикасында көп партиялуу системанын калыптанышынын негизги этаптары» деп аталган төртүнчү главанын биринчи бөлүмүндө Кыргыз Республикасында партиялык системаны учурдагы трансформациялоонун факторлору талдоого алынган. Автор калктын саясий процесстерге, Кыргызстанда көп партиялуулукту калыптандыруунун тарыхына катышуу даражасынын жана масштабдарынын критерийлерине таянуу менен аларды бири-биринен сапаттык жагынан айырмаланган бир нече этапка шарттуу түрдө бөлүүгө болот деп жазган. Алардын ичинде – өзүнүн уюштуруучулук аракетинде КПСС үстөмдүк кылган шартта саясий ишмердик менен күн өткөргөн алгачкы коомдук-саясий уюмдар түзүлгөн 1991-жылга чейинки мезгил турат: 1989-жылы “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзам кабыл алынган, ал эми 1990-жылдын декабрында Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация кабыл алынган. Бул этап республикада биринчи демократиялык саясий партиянын түзүлүшү менен аяктайт. 1991-1994-жылдар Союздун тарашы жана КПССтин таркатылышы, эми республиканын Юстиция министрлигинде расмий каттоодон өтүү аркылуу өз иш-аракетинин укуктук негиздерине ээ болгон партиялар менен коомдук саясий бирикмелердин саясий ишмердигинин жандануусу менен белгиленген, ал эми 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасы көз карандысыз мамлекет болуп калган.

Саясий партиялардын өнүгүшүндөгү соңку тенденциялар өз алдынча башкаруу органдарына жергиликтүү шайлоолор (1994-жылдын октябры) жана республиканын жаңы парламентине шайлоолор (1995-жылдын февралы) көп партиялуулук процессинин калыптануусуна жаңы сапат бергендигин, андыктан анын өнүгүшүндөгү жаңы этап жөнүндө сөз кылууга боло тургандыгын күбөлөйт.

Кыргызстанда жана Казакстанда азыркы учурдагы көп партиялуу системанын кайра жаралышы КПСС БКнын апрель (1985-ж.) Пленумунан кийин болгон белгилүү кайра түзүүлөрдүн натыйжасында гана мүмкүн болуп калды. “Комсомолец Киргизии” газетасынын редакциясынын алдында 1987-жылы жазында Фрунзе шаарында уюшулган “Демос” саясий талкуу клубу Кыргызстандагы биринчи көз каранды эмес уюм болуп калды. “Демостон” тышкары бул учурда “Современник” саясий клубу (Фрунзе шаарындагы ЭВМ заводу), “Поиск” кино клубу, кийинчерээк – “Кыргызстандын шайлоочулар ассоциациясы”, “Мемориал” коому иштеген, жогоруда аталган “Демос клубунун активисттери алардын өзөгүн түзгөн. Бирок коомдук турмушка алардын катышуусу чектелген жана алардын бири дагы бийликке оппозиция болууга умтулган эмес.

1988-жылы жаштардын талкуу өткөрүүчү клубдары андан ары өнүгүүгө ээ болду. Фрунзеде “Замандаш” клубу (СССРдин 60-жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде), позиция (Кыргыз ССР Мампланынын алдындагы экономика институтунда), “Демилгелүү жаштар бирикмеси” (Нарын областынын Миң-Куш кыштакчасындагы оргтехника заводу) ж.б клубдар түзүлгөн. 1988-жылы Москвада кыргыз жаштарынын “Акыйкат” биримдиги түзүлгөн. М. Ломоносов атындагы ММУнун студенттери Бакыт Орунбеков, Кубат Чекиров ж. б-лар алардын активисттери болушкан.

“Ашар” коомдук уюму Кыргызстанда көп партиялуулукту түзүүдө чоң роль ойногон. Кыска мезгилдин ичинде “Ашар” өз алдынча үй куруучулардын экономикалык проблемаларынан саясий проблемаларга өтүшкөн. 1990-жылдын март – апрель айларында “Асаба” жана “Атуулдук демилге” улуттук-демократиялык бирикмелери пайда болгон. Алар “Ашардын” саясатташкан канатына кошулуп, 1990-жылы май айында түзүлгөн жалпы республикалык “Кыргызстан демократиялык кыймылынын” (КДК) өзөгүн түзгөн. Бул калк арасындагы эң көп адам катышкан таанымал саясий кыймылга айланган. Азыркы учурда иштеп жаткан Кыргызстандын саясий партияларынын көпчүлүгү КДКнын курамынан чыккан. Аларга “Эркин Кыргызстанды” (1991-жылдын февралы), “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясын (1991-жылдын ноябры) кошууга болот.

Союз жана КПСС таркагандан кийин гана жаңы партиялар кулачын кенен жайып иштөөгө мүмкүнчүлүк алган. Жаңы коомдук бирикмелерди түзүү улантылып, дайыма бириндеп жана тарап, алардын ордуна башка саясий лидерлер келип турган. М.Н.Губогло менен А.Б.Элебаев белгилегендей: “...көпчүлүк кыймылдарга жана алардын башчыларына кээде өз позицияларын жана максаттарын илимий жактан негиздөө, саясий маданияттын төмөндүгүнөн

максатты ишке ашыруу механизми, өздөрүнүн позициясына жана максаттарынын келечегине көзү жетпегендик мүнөздүү болгон. Көп учурда аталган кыймылдар өздөрүнүн программаларында жана социалдык-саясий аракеттеринде койгон максаттары менен милдеттеринин ортосундагы ылайык келбестик байкалган.

1990-жылдардын экинчи жарымында Кыргыз Республикасында расмий катталган 17 саясий партия болгон. Алардын ирилери санай кетели – Коммунисттер партиясы (башчысы – А. М. Мсалиев), Ата мекен (Ө. Текебаев), «Эркин Кыргызстан» (Турсунбай Бакир уулу), Кыргызстан Демократиялык кыймылы партиясы (Ж.Жекшеев), Социал-демократтар партиясы (Ж.Шаршеналиев), «Асаба» (Ч. Базарбаев), «Кыргызстандын биримдиги» (А.Муралиев), Аялдардын демократиялык партиясы (Т.Шайлиева), Эмгекчилердин дыйкандар партиясы (Ү.Сыдыков), Жаштар партиясы (А.Кан), Бизнесмендердин саясий партиясы – 1996-жылдын октябрынан тартып (А.Айтикеев), «Манас эл» рухий кайра жаралуу партиясы (Ч.Айтматов), «Бей-бечаралар элдик партиясы» (М.Эшимканов) ж.б.

Бирок, саясий партиялардын көптүгүнө карабай, кантсе да аларды калыптанган, толук баалуу саясий институттар катары баалоого болбойт. Кыргызстанда саясий партиялардын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген себептердин бири – бул мыйзамдардын жакшы өнүкпөгөндүгү. Мурда, алардын иши «Коомдук бирикмелер жөнүндө» мыйзам менен жөнгө салынган, бирок ал чоң кемчиликтерге ээ болгондуктан, 1997-жылдын 19-ноябрында ага айрым редакциялык тактоолор киргизилген. Кыргызстанда партия көп болгону менен алар өзгөчө роль ойногон эмес, анткени мамлекеттин саясатына анчалык таасир тийгизе алган эмес.

Ошентип, XX кылымдын башында «Туран», «Алаш», «Шуро-и-Исламия» сыяктуу саясий уюмдардан башталган Кыргызстандын партиялык системасы азыркы учурда жүздөн ашык саясий партиялар жана кыймылдар менен улантылган. Эгемен мамлекеттин тарыхындагы партиялык курулуш алардын мыйзам чыгаруу бутагын калыптандырууга жана саясий эркиндиктердин деңгээлине жараша толкун сыяктуу болуп өткөн. Партиялык системанын өнүгүшү көп учурда демократиянын туруктуулугунун негизи катары каралып келет. Саясий партиялар бул контексте алганда ар түрдүү социалдык топтордун кызыкчылыгын көздөөгө тийиш. Институтташкан партиялык система мамлекеттин демократиялык башкарылуусун жана легитимдүүлүгүн камсыз кылып, келишимдик эрежелерди жана процедураларды орнотуу аркылуу саясий чыр-чатактардын чечилишине көмөк көрсөтөт. Партиялар эреже катары саясий күрөштү структуралаштырууну камсыз кылат, шайлоо, ошондой эле шайлоо аралыгындагы мезгилде саясий процесстин жеткиликтүү, таасирдүү жана өкүлчүлүктүү болушуна умтулат.

Эгемендүү Кыргызстанда партиялык курулуштун тарыхы жыйырма жылга жакынды түзөт, анын үстүнө бул кубулуш саясий уюмдардын көп түрдүүлүгү менен гана мүнөздөлөт. Алардын саны өлкөдө жүздөн ашып кетти. Партиялардын бир бөлүгү өткөн кылымда түзүлүп, узак жашап келатат. Бирок

алардын көпчүлүгү тигил же бул лидерди колдогон топ болуп кала берүүдө. Партия өзүнүн тарыхына ээ болууга тийиш, аны каалаган учурда шайлоочулардын ишенимине ээ болууга үндөөгө болот, бирок Кыргызстанда бул эреже иштебейт. Парламенттеги беш партиянын үчөө гана (СДПК, «Ата-Мекен» жана «Ар-Намыс») 10 жылдан ашык өкүм сүрүүдө. Калган экөө «Ата-Журт» менен «Республика» - жаңы партиялар. Алардын саясий олимпке келгенине бир жылга жакындады, ошондуктан эки партиянын курамына карата суроо көп. «Ата-Журттан» мурунку президент Курманбек Бакиевдин жактоочулары орун-очок алышса, «Республикага» олигархиялык чөйрө жана алар менен байланышы барлар кирип алган.

Парламенттик фракциялардын иши партиялык курулуштун айрыкча курч көйгөйлөрүн – алардын ортосунда идеологиянын жана бирдиктүү позициянын жоктугун көрсөтүп койдү. Мурда ар түрдүү эксперттер Кыргызстандын саясий уюмдарында көптөгөн “капыстан кошулган” адамдар бар, алар шайлоонун алдында көбөйүп, убактылуу «жол биргелер» менен коштолот, деп белгилеп келишкен. Жакшылап карап көргөн учурда депутаттардын тизмесинде криминалитеттин, шоу-бизнестин, саясатка тиешеси жок ишкер чөйрөлөрдүн өкүлдөрү аралашып кеткенин көрөбүз. Бизнесмендер шайлоо компанияларын каржылагандыгы үчүн мандат алган учурлары бар. «Кокустан» кошулган адамдар жаңылардын арасында гана эмес, калыптанып калгандардын тизмесинде де жыш учурап акыры бул партиялык кризиске алып келүүдө.

Кыргызстандагы саясий күрөш мурдагыдай эле идеологиялык эмес, накта практикалык мүнөздө болуп жатат. Өткөөл мезгилдеги КР Президенти Роза Отунбаева бийликтеги айрым партиялардын платформасын түшүнбөй тургандыгын моюнга алган. Жогорку Кеңешке кирген партиялардын көпчүлүгү өлкөнүн өнүгүү стратегиясын элестете албайт. Түзүлгөн өкмөт алиге чейин реалдуу экономикалык программасын сунуш кыла албагандыгы коалициянын мисалынан өзгөчө байкалат.

1990 – 2015-жылдардын аралыгындагы саясий партиялардын ишине тарыхый-саясат таануу жагынан талдоо жүргүзгөн учурда республикада көп партиялуу системанын калыптанышы уланып жаткандыгын көрсөтөт. Саясий реформаларды жүргүзүүнүн, укуктук мамлекетти жана жарандык коомду түзүүнүн жүрүшү менен, республиканын социалдык-экономикалык абалы, кыргыз коомунун салттары жана өзгөчөлүктөрү менен шартталган мындан аркы калыптануу жана өнүгүү процесси кыйла узак мезгилди алышы мүмкүн. Ошону менен бирге Кыргызстанда түзүлгөн саясий мамилелердин деңгээлин жана абалын эске алганда айрым саясий партиялардын жигердүү аракети тереңдеп бара жаткан социалдык-экономикалык кризистин шартында саясий кырдаалдын өнүгүшүнө реалдуу таасир көрсөтүшү мүмкүн.

Коммунисттик партиянын монополиясынан көп партиялуу системага: өнүгүүнүн казакстандык жолу» деп аталган төртүнчү главанын экинчи бөлүмү Казакстан Республикасында партиялык системаны трансформациялоонун факторлорун талдоого арналган. Көз карандысыз Казакстандын партиялык системасынын калыптанышын автор шарттуу түрдө үч этапка бөлгөн. Алардын

ичинде – социалдык катмарлардын көпчүлүгү кыймылга келип, алардын социалдык-саясий кызыкчылыгы акырындап структуралаша баштаган 1986–1991-жылдар. Өзүнүн алгачкы уюштуруу этабынан өткөн биринчи коомдук-саясий уюмдар Казакстандын Коммунисттик партиясы саясий үстөмдүк кылган шартта саясий иш жүргүзгөн. Экинчи этап – Коммунисттик партия саясий аренадан кетип, саясий партиялардын жана коомдук саясий бирикмелердин саясий ишмердиги активдешкен – 1991 – 1998-жылдар. 1994-жылдын 7-мартындагы парламенттик шайлоо жаңы сапатка өткөн жана 1998-жылдан баштап партиялык системанын өнүгүшүндөгү жаңы этап башталып азыркы мезгилге чейин созулуп келе жатат.

СССРдин курамындагы мурунку Казак ССРинин өнүкпөгөн жарандык коомунда ачык саясий системаны реформалоо демилгеси 1985-жылы, кайра куруу жана маалымдуулук саясаты менен кошо «жогортон» башталган, 1986-жылдын 16-декабрында Алматыда жана Казакстандын бир катар облустарында болгон окуялар жарандык жана саясий эркин билдирүүгө кайра куруу жарыялаган укуктан пайдалануунун биринчи аракети болгон.

Мурунку Советтер Созунда жергиликтүү республикалык бийлик органдарына шайлоого жол ачкан алгачкы альтернативалык негиздеги шайлоо өткөн 1989-жыл бурулуш мезгил болгон. Бул шайлоо калыптанган саясий партияларсыз жана коомдук-саясий бирикмелерсиз өткөнү менен коммунисттик тоталитардык системаны трансформациялоо процессине кайта жангыз мүнөз берген. 1989-жылдын ноябрынан тартып 1990-жылдын март айына чейин республикада 100дөн ашык катталган жана катталбаган коомдук уюмдар болгон, алардын басымдуу көпчүлүгү Совет, топ, комитет, ассоциация түрүндөгү клубдук бирикмелер мүнөзүндө болгон. Алма-Аты, Актюбинск, Жамбул, Караганда жана Усть-Каменогорск шаарлары саясий активдүүлүктүн борборуна айланып, аларда онго чейинки жогоркудай бирикмелер түзүлгөн. Маселен, борбордо «Содружество» жарандык кыймылы, «Форум коому», «Жеруюк» тарыхый-этнографиялык ышкыбоздор бирикмеси ж.б. түзүлгөн. Клубдук типтеги бир катар бирикмелердин базасында саясий уюмдардын пайда болуу механизминин соңунда прото-партиялар, алардын арасында – «Алаш улуттук көз карандысыздык партиясы» (С. М. Киров атындагы КазГунун, АГТКИнин жана Казак улуттук маданият ассамблеясынын бейформал студенттик топторунун базасында, лидерлери Имашев С., Нутушев А., Эркин-Эмгек элдик социалисттик партиясы), (1990-жылы майда өз алдынча тараган, лидери Шумаков С.), Прогрессидүү-демократиялык партия (лидери Салпыков Е). Улуттук-социалисттик советтик партия (лидери Федоров Ф.), «Желтоксан» улуттук-социалисттик партиясы ж. б. бар.

Бейформал бирикмелердин көпчүлүгү өз алдынча тарап кеткендигин белгилөө керек. уюмдардын бир бөлүгү өзгөрүп жаткан тышкы саясий жагдайга жараша трансформацияланган.

Түпкү улут болуп эсептелбеген калкты коргоо максатында СССРдин көпчүлүк региондорунда жигердүү өнүккөн элдик фронттордун жана «интер

кыймылдардын» пайда болуусу жана таанылуусу үчүн кыртыштын жоктугу бул мезгилдеги жайнаган көп партиялуулуктун өзгөчөлүгү болуп саналат.

Каралып жаткан мезгилде коомдук демилгенин өнүгүшү ошол мезгилдеги актуалдуу болуп саналган Семипалатинск полигонунун, Приаралдын ж.б. экологиялык проблемаларына бурулган.

«Невада- Семипалатинск» жана «Арал- Балхаш» кыймылы сыяктуу бирикмелердин массалуулугу ушуну менен түшүндүрүлөт.

Жогортон жүргүзүлгөн коомдук-экономикалык системаны трансформациялоо жана көптөгөн бейформал уюмдар менен прото-партиялардын социалисттик багыты 88-91-жылдарда Казакстанда көп партиялуу системанын калыптануусунун башка бир өзгөчөлүгү болгон.

1991-1998-жылдарда Казакстандын партиялык системасы өзүнүн өнүгүшүнүн жаңы этабына кирген. Ал мурунку СССРдин республикаларынын социалдык жана саясий дезинтеграциясы, социалдык күчтөр менен агымдардын, саясий партиялардын каршылыгы күч алган 1991-жылдын августунан башталат. Социалдык консенсус кризиси ашынган державанын кризисине алып келип, КПССтин бийликтен четтетип, бир катар көз карандысыз жаңы мамлекеттер түзүлгөн.

Казакстан 1991-жылдынкүзүнөн тартып республикага айланган, оппозиция болгон менен анын таасири жана күчү жок эле. КПК менен анын каршылашуусу Россия Федерациясындагыдай же Украинадагыдай бийлик үчүн күрөш ачык байкалган саясий мүнөзгө ээ болгон эмес.

Коммунисттик саясий режимдин кулашы, КПССтин жана КПКнын тарашы, реформа багыты либералдык-демократиялык модернизация жана капитализация жагына өзгөрүшү бийликти бөлүштүрүү, плюрализм, жеке менчик жана ишкерлик, “рыноктук» экономикалык реформа, жаңы бийлик структурасынын жана жаңы саясий системанын институттарынын пайда болушу менен коштолуп, партиялык типтеги уюмдарга жана жаңы саясий партияларга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачкан. Ушунун бардыгы өлкөнүн саясий атласын өзгөртүп, анда либералдык-демократиялык, социалисттик, улуттук-демократиялык багыттагы партиялардын пайда болушуна жол ачкан.

Партиялык курулуш процесси эски социалдык базаны бузуп жаңысын түзгөн шартта болуп өткөн. Ал мезгилдин өзгөчөлүгү саясий процессте партиялардын өзгөчө ролун таануу саясий системанын бул институтунун статусун жана иштөө тартибин аныктаган материалдык-укуктук критерийлердин бүдөмүктөшү менен айкалышкан. 1996-жылдын жайына чейин ушундай болуп келген соң «Саясий партиялар жөнүндө» КРдин мыйзамы кабыл алынган, ал Казакстандын тарыхында көп партиялуулуктун жаңы барагын ачкан.

Парламентте партиялардын пропорционалдык өкүлчүлүгүн киргизүү жөнүндөгү сунуш партиялык системаны андан ары өнүктүрүү үчүн мааниге ээ болгон. 1998-жылдын 7-октябрында өлкөнүн Парламенти Негизги Мыйзамга өзгөртүү жана толуктоо киргизген. Казакстандын жана Борбордук Азиянын өлкөлөрүнүн тарыхында биринчи жолу 1999-жылы Казакстан Республикасынын парламентине шайлоо он кошумча орунга саясий партиялардын

пропорционалдык өкүлчүлүгүнүн системасы жана бир мандаттуу аймактык шайлоо округдары боюнча мажоритардык өкүлчүлүк системасы боюнча өткөн. Шайлоо мыйзамдарынын аралаш системасын киргизүү саясий партиялардын кызыкчылыгын толугураак чагылдырууга көмөк көрсөткөн.

XXI кылымдын башында партиялык системаны реструктуризациялоо, өлкөнүн саясий турмушунда анын ролун жогорулатуу процесси улантылган. Өлкөнүн саясий картасында жаңы партиялар пайда болгон.

2004-жылдагы парламенттик шайлоодо биринчи жолу саясий союздардын стратегиясы ачык ишке ашкан. 2004-жылы шайлоо алдындагы блоктордун түзүлүшү шайлоо жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизген. Атап айтканда мындай блок Борбордук шайлоо комиссиясында катталууга тийиш экендиги, бир партия бир гана блокто турарлыгы, блок шайлоо процессинде саясий партия сыяктуу эле укуктарга ээ боло тургандыгы көрсөтүлгөн. 2005-жылы декабрда болуп өткөн президенттик шайлоодон кийин партиялык системаны реструктуризациялоо процесси улантылган. 2006-жылы жайында «Отан» партиясынын XI съездинде «Асар» партиясы менен бириге тургандыгы жарыяланган. 2006-жылдын 10-сентябрында Казакстандын жалпы улуттук социал-демократиялык партиясынын жана «Алга» элдик партиясынын (ДВК) (лидерлери Ж.Туякбай жана А.Кожакметов) уюштуруу съезддери өткөн. Келечекте партиялык системаны чыңдоо жана Парламентте партиялык өкүлчүлүктү кеңейтүү Казакстанда саясий процесстерди демократиялаштырууну активдештирет.

ТЫЯНАКТАР

Диссертациянын корутундусунда төмөнкүдөй тыянактар чыгарылган: Советтик Казакстандын жана Кыргызстандын саясий системаларын азыркы учурдагы, эгемен жана көз каранды эмес республикалардын саясий системасына трансформациялоонун маңыздык-мазмундук тарабы өз мезгилинде бул өлкөлөрдөгү өзгөрүүлөр менен шартталган саясий мамилелердин жана процесстердин сапаттык өзгөрүшүн билдирет, биринчиден башкаруунун жана саясий режимдин формаларын кошкондо мамлекеттин формалары; экинчиден, мамлекеттик-бийлик аппаратынын институттук көрүнүшү; үчүнчүдөн, коом менен мамлекеттин ортосундагы байланыш каражаттары жана ыкмалары; төртүнчүдөн, демократиялык жарандык коомду жана укуктук мамлекетти түзүүгө багытталган коомдук өнүгүүнүн максаттуу багыттарын өзгөртүү.

Казакстандын жана Кыргызстандын институттук саясий системасына талдоо жасоо бул диссертацияда проблемалардын бүткүл чөйрөсүн толук чагылдырбайт. Изилдөөдө негизги көңүл дүйнө ааламдашкан шартта Казакстан менен Кыргызстанды саясий модернизациялоонун өзгөчөлүктөрүн аныктоонун айрыкча маанилүү маселелерине бурулду, бул маселе ата мекендик саясий илимде жетиштүү изилдене элек. Муну менен катар биз эки өлкөдөгү саясий модернизациялоону ийгиликтүү жүргүзүү боюнча сунуштарды иштеп чыктык.

Саясий, геосаясий жана социомаданий факторлор Казакстандын жана Кыргызстандын саясий системасын институтташтыруудагы орчундуу маселе болуп санала тургандыгы негизделди. Соңку отуз жылдын ичинде ийгиликтүү демократиялык транзиттерди ишке ашырган башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы бир гана рынок экономикасы демократиялык коомду арымдуу саясий кайра түзүүнүн бирден бир шарты болуп саналбастыгына күбө.

Тигил же бул өлкөдө саясий системанын белгилүү моделин тандап алуу саясий бийликти бөлүштүрүүгө байланыштуу «жаңы пайда болгон» демократтар менен советтик «консерваторлордун» ачык жана жабык карама-каршылыгы менен коштолду, советтик салттуу (Советтер жана алардын органдары) жана жаңы (атап айтканда Президент, конституциялык контрол органдары, бийликтерди бөлүштүрүү, саясий плюрализм) 1993-жылдагы Казакстандын жана Кыргызстандын конституцияларындагы саясий-укуктук институттарда айкалыштыруу зарылчылыгы ушундан келип чыкты. Казакстан Республикасы 1995-жылы жаңы Конституцияны кабыл алгандыгы, ал эми Кыргыз Республикасы 1996-жылы өзүнүн жаңы редакциядагы Конституциясын кабыл алгандыгы ушуну менен түшүндүрүлөт.

Биринчиден, саясий принциптер (атап айтканда элдик бийлик; инсандын артыкчылыгын таануу; саясий плюрализм; бийликтерди бөлүштүрүү; укуктук мамлекет) жана жарандардын саясий укуктары жана эркиндиктери (биригүү эркиндиги, сөз эркиндиги, өз пикирин ачык билдирүү эркиндиги жана бир катар башка эркиндиктер) Казакстан Республикасынын жана и Кыргыз Республикасынын Конституцияларында бекемделип, аларда калыптанып жаткан укуктук мамлекеттин жана ачык жарандык коомдун демократиялык мүнөзүн шарттайт жана ага ылайык жалпысынан бул республикалардагы демократиялык саясий системанын саясий-укуктук негизи болуп саналат, деп ишенимдүү түрдө корутундулоого болот.

Экинчиден, Казакстанда жана Кыргызстанда бир жагынан негизги саясий-укуктук акт катары эң оболу Конституциянын, жалпы эле укуктардын үстөмдүгүн урматтоого негизделген демократиялык саясий системанын калыптануусу азыркы учурдагы цивилизациялуу мамлекеттердин жалпы өнүгүү тенденцияларына баш иет. Мында демократиялык саясий системанын саясий-укуктук принциптеринин жана уюштуруу нормаларынын окшоштугу негизинен мурунку советтик республикалардагы баштапкы позициялардын мүнөзүнүн окшоштугу менен түшүндүрүлөт, бул Диссертациялык иштин мурунку бөлүмдөрүндө кеңкесири белгиленди.

Экинчи жагынан алып караганда жогоруда белгиленген процесстин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар, ал эң оболу тигил же бул республикадагы саясий түзүлүштү тандоо жана аны ишке ашыруу менен байланышкан. Башкача айтканда демократия жөнүндө конституциялык ырастоо, саясий институттарды жана процедураларды коомдук-саясий практикада конституциялык жол-жоболоштуруу коомдук-саясий практикада бардык эле учурда каалаган натыйжага алып келе бербейт.

Бул сыяктуу маселелерди трансформациялоо процессинин өзү, анын ичинде мамлекет тарабынан расмий санкцияланган саясий принциптер, процедуралар жана институттар саясий реалдуулукка айланган учурда бир катар объективдүү факторлор менен коштолот, алар бул процесстеги тигил же бул тенденцияларды шарттайт.

Соңку он жылдын ичинде Кыргызстанды саясий өнүктүрүү тажрыйбасы көрсөткөндөй, мамлекеттин өзү институттук түзүүчүлөр менен катар факты жагынан алганда даана көрүнүштөрдү айгинелеп жатат. Мамлекеттин формасын аныктоонун, мамлекеттик түзүлүштүн формасын, башкаруунун жана саясий режимдин формасын аныктоонун саясий аспектиери жыйылып келип, негизги фактор катары саясий бийликти бөлүштүрүүгө умтулууда 2005-жылы мартта жана 2010-жылы апрелде Кыргызстанды саясий чайпалууларга алып келген. Албетте бул процессте бийликти бир органдын – президент институтунун «колуна топтоо», “үй-бүлөлүк”, “кландык” башкаруу факторлору орун алгандыгын, ал Кыргызстандын алгачкы эки президентин кууп чыгууга алып келгендигин четке кагууга болбойт.

Үчүнчүдөн, Казакстан Республикасындагы азыркы саясий системанын институттук көрүнүшү Кыргыз Республикасындагы практикадан кескин айырмаланат.

Казакстандын жана Кыргызстандын азыркы саясий системалары бир жагынан демократиялык саясий принциптердин негизинде бул өлкөлөрдүн конституцияларында бекемделген нормалар менен процедуралардын өнүгүп жаткандыгы менен, экинчи жагынан практикада ал демократиянын жалпы кабыл алынган критерийлерине ылайык келбестиги менен мүнөздөлөт, бул өзгөчө негизги саясий институттардын (мамлекет, саясий партиялар эске алынып жатат) коом алдындагы жоопкерчилигине тиешелүү. Сөз формасы боюнча алар демократиялык республика экендиги туурасында болуп жатат. Бирок бул маселенин мазмундук жагын талашсыз дешке болбойт.

Саясий фигура, атап айтканда: мамлекет башчысынын коомдогу бардык чың күчтөрдү жана мамлекеттин институттарын Казакстан Республикасынын ырааттуу коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүшүнө багыттап жаткан лидерлик харизмасы жана кыйла бекем эрки жана иш-аракети өзөктүк таяныч болгон саясий системадагы «көрүнүп турган» кыйла туруктуу саясий туруктуулукту азыркы Казакстан коому үчүн мүнөздүү болгон оң тенденция катары көрсөтүүгө болот.

Бул тенденциянын мындай белгилерин «көрүнөрлүк» катары бөлүп көрсөтүү менен биз Казакстан Республикасындагы саясий системадагы саясий туруктуулуктун салыштырмалуу экендигин баса белгилемекчибиз, а балким бул туруктуулук Казакстандын Президенти Н.А.Назарбаевдин кадыр-баркынын аркасында болуп жаткандыр.

Казакстандын саясий системасын өнүктүрүүдөгү терс тенденция катары андагы авторитардык-олигархиялык режимди атоого болот, аны ырастоого бир жагынан негизги саясий институттар, мамлекет жана центризм саясатын жүргүзгөн анын органдары көмөктөшсө, экинчи бир жагынан башкаруучу

саясий партия жана анын «жандоочу-жан-жөкөрлөрү» башкаруучу элитанын жана олигархиянын кызыкчылыгын сүрөп жаткандай таасир калтырат.

Кыргызстандын коомундагы азыркы саясий система туурасында айтканда, бул жердеги коомдун жана мамлекеттин саясий туруксуздугу, биздин оюбузча соңку жылдарда анын өнүгүшүндөгү терс тенденция болуп калды.

Мындан тышкары автордун көз карашынан алганда Кыргызстандын мисалында карама-каршылыктуу тенденцияны байкоого болот. Бир жагынан демократиялык институттар, өзгөчө коом менен мамлекеттин демократиялык салттарын өнүктүрүүгө жана коргоого, адам укугун урматтоого багытталган өкмөттүк эмес уюмдар ж.б. дүркүрөп өнүктү. Мындан тышкары бир катар улуттук мыйзамдарды кабыл алуунун аркасында саясий партиялар, коммерциялык эмес коомдук бирикмелер жана диний уюмдар жана башка миссиялар Кыргызстанда кеңири өнүктү. Бул жагынан алганда жакшы жылыштар болуп, аны менен Кыргызстан Борбордук Азиядагы «демократия аралчасы» деп аталды.

Башка бир жагынан алып караганда дал демократиялык саясий институттардын (саясий партиялар, саясий плюрализм, сөз эркиндиги ж.б.) жана бүтүндөй демократия, аны менен бирге либералдык, өзгөчө оппозициялык коомдук-саясий кыймылдардын өнүгүшү башка факторлор менен кошулуп 2005-жана 2010-жж. саясий чайпалууга алып келди.

Кыргызстандын саясий системасында позитивдүү тенденция катары эң оболу башкаруунун парламенттик түрүнө өтүүнү ишенимдүү түрдө бөлүп көрсөтүүгө болот, ал демократиялык деген аныктамага таандык.

Казакстандын жогорку жетекчилиги жүргүзүп жаткан саясий модернизациялоо багыты калыптанып жаткан коомдун плюралисттик мүнөзүн чыңдоого алып келди. Бул партиялык институттардын пайда болушу менен көп партиялуу системанын негизин түптөдү. Дал ушул бир партиялуу тоталитардык-авторитардык системадан көп партиялуулукка өтүү – 1985-2015жылдардагы Казакстандын коомундагы эволюциянын эң маанилүү натыйжаларынын бири болуп саналат. Президент Н. А. Назарбаев ата мекендик тарыхка эң оболу «оңчулдарсыз жана солчулдарсыз» социалдык саясат деп аталган Казакстандын формуласы менен кирип, бул жобо анын администрациясына жүргүзүп жаткан реформанын социалдык базасында көпчүлүк проблемасын гана оң чечпестен, ошондой эле бийликтн салыштырмалуу саясий туруктуулугун жана бекемдигин сактоого мүмкүндүк берди.

Партиялардын 1985-2015-жылдардагы тарыхына көз чаптырганда алардын көпчүлүгү өзүнүн өнүгүүсүндө түзүү этабын, умтулуулар стадиясын, үгүт стадиясын басып өтүп өнүккөн саясий ишкердик стадиясына кадам таштагандыгын байкоого болот.

Коомдогу терең бурулуштар, радикалдуу реформалар, Союз тарагандан кийин биздин республикага келген жалпы кризис, социалдык карама-каршылыктардын курчушу массалык кыймылдардын жана саясий партиялардын жаралышына объективдүү шарт түздү. Эреже катары, партиялар социалдык карама-каршылыктарга – аймактык, диний, тил жагынан жана таптык; андан

кийин кызыкчылыктардын кагылышуусуна негизделген структураларга каршылык көрсөтүү катары пайда болуп, партиялык системаларга айланып жатышты. Батыш Европанын өзүндө да ушундай болгон эле. Ал жерде партиялар парламенттен орун алганга чейин эле кыйла мурда жаралып жана ошол мезгилде алардын уюштуруу жана ички структурасы калыптана баштаган. Казакстан жана Кыргызстан туурасында айтканда аларда партиялардын жана партиялык системалардын акырындап өнүгүшүнө убакыт болгон жок: 1991-жылы Союз тараган соң, анан 1994-жылы партиялар жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоого катышууга үлгүрүштү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациянын корутундусунда Казакстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын азыркы саясий системасын өркүндөтүү боюнча төмөнкүдөй практикалык сунуштар баяндалган: изилдөөнүн жүрүшүндө саясий модернизация өзүнүн алдына орун алган саясий системаны алмаштыруунун масштабдуу милдеттерин коё тургандыгы аныкталды. Бул саясий модернизациянын негизги жана принциптүү өзгөчөлүгү, аны эске алуу менен азыркы мамлекеттер, анын ичинде Кыргызстан менен Казакстан таразаланган, компетенттүү саясат жүргүзүүгө тийиш, анткени ал оң дагы, ошондой эле терс дагы натыйжаларга алып келиши мүмкүн. Мындан тышкары модернизациялоо экономикалык жана социомаданий өбөлгөлөрдү түзүп, этабы менен колдонулууга тийиш. Саясий системаны туура реформалоо аны тең салмактуу абалда кармап, туруктуулукту жана коопсуздукту камсыз кылууга, коомдогу “модернизациялык сенектик” тобокелин өз учурунда четтетүүгө мүмкүндүк берет.

Саясий системаны, атап айтканда Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын саясий системасын андан ары өнүктүрүү төмөнкүлөргө багытталууга тийиш:

- республикалардын конституцияларында бекемделген демократиялык саясий принциптерди, нормаларды жана процедураларды (атап айтканда элдик бийлик; инсандык артыкчылыгын таануу; саясий плюрализм; бийликтерди бөлүштүрүү; укуктук мамлекет, ЖМКнын эркиндиги) практикалык ишке ашырууну камсыз кылуу;

- артыкчылыктарды, саясий системанын иштеши жана бул процесске саясий партиялардын жана жарандык коомдун институттарынын катышуусу менен байланышкан коомдук мамилелерди конституциялык-укуктук жөнгө салуунун чектерин ырааттуу жана план ченемдүү өкүндөтүүгө.

Казакстандын коомунун саясий системасынын конституциялык негиздерин өркүндөтүү максатында, ошондой эле советтик конститутциялардын практикасын эске алуу менен Казакстан Республикасынын конституциясына коомдун саясий системасы деген түшүнүктү аныктай турган толуктоо киргизүү сунуш кылынат.

Кыргызстандын саясий системасын азыркы учурда өнүктүрүү башкаруунун парламенттик формасын ишке ашыруу менен тикеден-тике байланышкан жана анын калыптануусу демократиялык режимди өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу өбөлгөлөргө ээ, мамлекеттик башкаруунун ар түрдүү аспектилерин (шайлоолор) реформалоо процессинде, өлкөнүн саясий маданиятын өзгөртүүдө эң маанилүү роль ойнойт.

Кыргызстанда парламенттик республикага өтүү теориялык жактан биринчиден парламенттик азчылыктын пикирин эске алуу менен көпчүлүк добуш менен парламенттик партиялардын жана алардын фракцияларынын ортосунда саясий компромисстин негизинде саясий чечим кабыл алууну шарттоого тийиш. Экинчиден, саясий партиялардын жана алардын парламенттик фракцияларынын электораттын алдындагы жана бийликтин булагы катары жалпы элдин алдындагы жоопкерчилигин жогорулатуу.

Бирок практикада парламенттик азчылыктын пикирин эске алуу менен саясий чечим кабыл алуу да, парламенттик партиялардын элдин алдындагы жоопкерчилиги да көрүнбөй жатат.

Саясий модернизациялоонун азыркы этабында жогорку бийлик органдары (Президент, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтери) эң оболу социэкономикалык, саясий жана руханий процесстерге текши камтыган илимий талдоого таянган натыйжалуу жалпы мамлекеттик саясат түзүүгө тийиш. Өзгөчө көңүл элдин социомаданий факторлоруна атап айтканда саясий модернизациялоо процессине терс таасир тийгизген регионализм жана трайбализм, кландык, үй-бүлөлүк жана калкалоочуук мамилелердин таасирине бурулууга тийиш.

Азыркы тез алмашып жаткан дүйнөдө коомду жана мамлекетти өнүктүрүүнүн ички жана тышкы факторлорун өзгөртүүнү эске алуу менен Президент – Парламент – Өкмөт – Сот бийлиги- партиялар жана оппозициянын ортосунда мыйзамдык базаны өз учурунда жаңылоо зарыл.

Эки дос өлкөнүн социалдык жана саясий институттары эң оболу бийлик структурасында жана жарандык коомго натыйжалуу таасир берүүнү камсыз кылган бүтүн, саясий, идеологиялык, этикалык механизмди калыптандыруу процессинде коомдогу коомдук саясий турмуштун бардык тарабын демократиялаштыруу жагдайын түзүүгө тийиш.

Кыргызстандын жана Казакстандын саясий системасын модернизациялоодо рыноктук жана демократиялык курулуш тажрыйбасына ээ болгон Батыштын жана Чыгыштын өнүккөн өлкөлөрү сыяктуу тышкы саясий актёрлор маанилүү роль ойнойт. Алар калыптандыруу процессине жигердүү таасир тийгизип, бул процесске келечектүү мүмкүнчүлүктөрдү берет жана анын структуралык чектөөлөрүнүн топтомун шарттайт. Бирок алар Кыргызстан менен Казакстанга мамилесин өздөрүнүн региондук жана дүйнөлүк кызыкчылыктарына таянып кылат. Ошондой болсо да демократиялык саясий системаны өнүктүрүүгө жана өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн жана эгемендигин сактоого көмөк көрсөткөн туура тышкы саясат жүргүзүү мамлекеттердин негизги милдеттеринин бири болуп калууга тийиш.

Ошентип, Казакстандын жана Кыргызстандын коомдорундагы саясий системаны институтташтыруунун каралып өткөн саясий, социалдык жана маданий-көз караштык чаралары Казакстан Республикасы менен Кыргызстан Республикасынын азыркы саясий системасын өнүктүрүүдө олуттуу натыйжа берүүгө тийиш.

Изденүүчүнүн диссертациясынын темасы боюнча жарыяланган жумуштардын тизмеси

1. **Сайтбеков, А.М.** Институт Верховного Совета: теоретико-методологические и политико-правовые особенности становления [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научно-методический журнал Право и Политика. – Бишкек: Алтын принт, 2014. – № 3. – С. 98-102.

2. **Сайтбеков, А.М.** К вопросу об изучении проблем политических изменений, трансформаций и переходов [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научно-методический журнал Право и Политика. – Бишкек: Алтын принт, 2014. – № 3. – С. 103-106.

3. **Сайтбеков, А.М.** Свобода слова как одно из прав, гарантированных международным и национальным законодательством Республики Казахстан [Текст] / А.М. Сайтбеков // Актуальные проблемы публичного и частного права: сборник материалов Международной научно-практической конференции (Минск, 9 апреля 2015 г.). – Минск: Экоперспектива, 2015. – С. 233-235.

4. **Сайтбеков, А.М.** Институционализация представительной власти в Казахстане и Кыргызстане: политико-правовые особенности теоретической разработки института Верховного Совета [Текст] / А.М. Сайтбеков // Вестник Кыргызского Национального университета им. Ж. Баласагына – Бишкек: Университет, 2015. – Вып. № 2. – С. 341-348.

5. **Сайтбеков, А.М.** К истории создания политических организаций в Кыргызстане [Текст] / А.М. Сайтбеков // Вестник научных конференций. Перспективы развития науки и образования 31 октября 2015 г. Часть 7. ISSN 2412-8988. – Тамбов: – 2015. № 2-7(2). – С. 62-66.

6. **Сайтбеков, А.М.** Процесс модернизации институтов политических систем стран центральной Азии как часть глобализации [Текст] / А.М. Сайтбеков // Вестник научных конференций. Перспективы развития науки и образования 31 октября 2015 г. Часть 7. ISSN 2412-8988. – Тамбов: – 2015. № 2-7(2). – С. 66-70.

7. **Сайтбеков, А.М.** Исторические этапы процесса модернизации [Текст] / А.М. Сайтбеков // Международный научно-популярный журнал Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2015. – № 3 (30). – С. 77-82.

8. **Сайтбеков, А.М.** Қазақ хандығының құрылуы [Текст] / А.М. Сайтбеков // Актуальные вопросы современной науки: сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства (Караганда, 30 октября 2015 г.). Караганда: Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, 2016. – С. 236-237.

9. **Сайтбеков, А.М., Тулегенова, С.Ш.** Правовая культура как фактор правового прогресса и устойчивого социального развития казахстанского общества [Текст] / А.М. Сайтбеков // Международный научно-популярный журнал Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2015. – № 6 (34). – С. 63-65.

10. **Сайтбеков, А.М.** О некоторых аспектах реализации компетентностного подхода на государственной службе и в системе правоохранительных органов Республики Казахстан [Текст] / А.М. Сайтбеков // Международный научно-популярный журнал Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2015. – № 6 (34). – С. 23-26.

11. **Сайтбеков, А.М.** Политическая модернизация: парциальная, линейная и иные модели [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научно-методический журнал Право и Политика. – Бишкек: Алтын принт, 2015. – № 3. – С. 73-81.

12. **Сайтбеков, А.М.** Политическая модернизация: органичная, неорганичная и иные типы [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научно-методический журнал Право и Политика. – Бишкек: Алтын принт, 2015. – № 3. – С. 73-81.

13. **Сайтбеков, А.М.** Особенности становления формы правления в Казахстане и Кыргызстане [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научно-методический журнал «Проблемы современной науки и образования». – Иваново: «ПресСто», 2016 № 3 (45). – С. 239-243.

14. **Сайтбеков, А.М.** К вопросу о политических и правовых основах политической системы в Казахстане и Кыргызстане [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научно-методический журнал «Проблемы современной науки и образования». – Иваново: «ПресСто», 2016 № 3 (45). – С. 243-247.

15. **Сайтбеков, А.М.** Политические системы Казахстана и Кыргызстана [Текст] / А.М. Сайтбеков. Монография. – Караганда: Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, 2016. 137-с.

16. **Сайтбеков, А.М.** Становление партийной системы Казахстана: второй этап [Текст] / А.М. Сайтбеков // Наука и образование – важнейший фактор развития общества в современных условиях: сб. материалов III-й международной научно-практической конф. Караганды: 2016. – Часть II. – С. 299-303.

17. **Сайтбеков, А.М.** Институциональные преобразования в Казахстане в 1980-1990-е годы [Текст] / А.М. Сайтбеков // Научный альманах. – Тамбов: – 2016. №1-3(15). – С. 191-195.

18. **Сайтбеков, А.М.** Цели и основные направления модернизации [Текст] / А.М. Сайтбеков // Международный научный журнал Символ науки. – Уфа: РИО МЦИИ ОМЕГА САЙНС, 2016. – № 3. Ч. 4 – С. 200-205.

19. **Сайтбеков, А.М.** Понятие политической системы общества [Текст] / А.М. Сайтбеков // Международный научный журнал Символ науки. – Уфа: РИО МЦИИ ОМЕГА САЙНС, 2016. – № 3. Ч. 4 – С. 205-208.

20. **Сайтбеков, А.М.** Становление партийной системы Казахстана: первый этап [Текст] / А.М. Сайтбеков // Международный научный журнал Актуальные проблемы современности. – Караганда: Болашак-Баспа, 2016. – № 1(11). – С. 137-141.

23.00.02 – саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдердин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу учун Сайтбеков Айдар Муталиковичтин «Казахстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын саясий ситемаларынын институционалдык өнүгүүсү: саясий-укуктук анализ» деген темадагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: модернизация, саясий модернизация, саясий система, саясий институттар, парламентаризм, трансформация, транзитология, демократизация, ааламдашуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси: ааламдаштырылып жаткан коомдук, саясий реалдуулук жана анын функционалдык элементи, фактору болгон саясий ситеманын институционалдык өнүгүүсү эсептелет

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: ааламдаштыруу шартында Казахстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын саясий ситемаларынын институционалдык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн ыкмасы болуп саясат таануу, социология, тарыхый-укуктук илимдердин негизи болгон системдик, салыштырмалуу, структуралык-функционалдык анализди колдонуу ыкмалары эсептелет. Ошондой эле аясий модернизация маселеси боюнча чет элдик классиктердин, постсоветтик, ата мекендик окумуштуулардын концептуалдык идеялары, негизги илимий жоболору жана тыянактары эсептелет.

Алынган жыйынтыктар: туруктуу саясий системаны түзүүдө демократиялык модернизациянын жүргүзүлүшү Казахстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын саясий ситемаларынын институционалдык өнүгүүсүндө эн негизги шарт болуп саналат.

Колдонуу денгээли: изилдөөнүн жыйынтыктары мамлекеттин ички жана тышкы саясатын реформалоодо коомдук мекемелердин практикалык ишмердүүлүгүндө колдонсо болот.

Изилдөөнүн негизги жоболору жана корутундулары социология, саясат таануу жана укук илимдеринин тегергиндеги коомдук-саясий кубулуш болгон Казахстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын саясий ситемаларынын институционалдык өнүгүү маселелери боюнча жаны изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн колдонула алат. Ошондой эле мамлекеттин саясий модернизациясын өнүктүрүүдө, негизги саясий окуу куралдарды иштеп чыгууда пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сайтбеков Айдар Муталикович «Институциональное развитие политических систем Республики Казахстан и Кыргызской Республики: политико-правовой анализ» на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии

Ключевые слова: модернизация, политическая модернизация, политическая система, политические институты, парламентаризм, трансформация, транзитология, демократизация, глобализация.

Объект исследования: глобализирующаяся социально-политическая реальность, функциональным элементом и фактором, которой выступает институциональное развитие политических систем.

Цель исследования: определение особенностей институционального развития политических систем Республики Казахстан и Кыргызской Республики в условиях глобализации и выявление необходимых факторов для совершенствования политической модернизации страны.

Методы исследования: являются такие основные методы политологических, социологических и историко-правовых наук, как системный сравнительный и структурно-функциональный анализ и др. методы. Также основу исследования составляют концептуальные идеи, основные положения и выводы, содержащиеся в трудах зарубежных классиков, постсоветских и отечественных исследователей по проблемам «институционального развития политических систем».

Полученные результаты: соотношения демократической модернизации в процессе построения устойчивой политической системы как важнейшее условие институционального развития политических систем Республики Казахстан и Кыргызской Республики в условиях глобализации.

Степень использования: результаты исследования могут быть использованы в совершенствовании политической модернизации страны.

Основные положения и результаты диссертации могут быть использованы для проведения новых исследований по проблемам институционального развития политических систем Республики Казахстан и Кыргызской Республики как социально-политического явления в рамках социально-политических наук, в том числе и политологии.

Научно-практические выводы могут стать основой учебных пособий, разработки спецкурсов для студентов и аспирантов на гуманитарных факультетах вузов, в практической деятельности государственных и общественных организаций трансформирующихся государств, в частности, в процессе реформирования внутренней и внешней политики.

THESIS SUMMARY

mr. Aidar Saitbekov on «Institutional development of political systems of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic: political and legal analysis» for obtaining the Doctor of Political Science Decree in the major 23.00.02 - political institutions, processes and technologies

Key words: modernization, political modernization, political system, political institutions, parliamentary, transformation, transitology, democratization, globalization.

The object of study: globalizing social and political reality, the functional elements and factors which favor the institutional development of political systems.

Objective: to determine the characteristics of the institutional development of the political system of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic in the context of globalization and the identification of the necessary factors for the improvement of the political modernization of the country.

Methods: these are the main methods of political, sociological, historical and legal science as a systematic and comparative structural and functional analysis, etc. As the foundation for the study are conceptual ideas, the basic provisions and conclusions contained in the writings of foreign classics, the Post-Soviet and domestic researchers on "Institutional development of political systems".

Results: the relationship of democratic modernization in the process of building a stable political system as an essential condition for the institutional development of the political systems of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic in the context of globalization.

Degree of use: the results of the study can be used to improve the political modernization of the country.

Substantive provisions and results of the thesis can be used for conducting new research on the institutional development of the political system of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic as a socio-political phenomenon in the framework of socio-political sciences, including political science.

The scientific and practical conclusions can form the basis of training manuals, developing special courses for undergraduate and graduate students in the humanitarian faculties of universities, in the practical activities of state and public organizations of the transforming countries and, in particular, in the process of reforming the internal and external policies.

Сайтбеков Айдар Муталикович

**Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын
саясий системаларын институттук өнүктүрүү: саясий-укуктук талдоо**

Көлөмү 2,75 уч.изд.л.
Нускасы 100 д. Заказ № 196

ЖЧК «Алтын Тамга» басмаканасы
720000, Бишкек ш., Орозбеков көч. 44
Тел.: (+996 312) 62-13-10
e-mail: altyntamga@mail.ru